

शरद २००२

विहंग

पक्षीनिरीक्षणको पथ्येनो सेतु

परामर्शक : लालसिंह राओल

संपादक : डॉ. जकुल त्रिवेदी

‘પંખીમેળો’

લેખક : દિનકરરાય વૈદ્ય ‘મીનપિયાસી’

શ્રી દિનકરરાય વૈદ્ય ઊર્ફ ‘મીનપિયાસી’ આપણા એક જૂના પક્ષીનિરીક્ષક. તેઓ કવિ અને ખગોળવિદ્ પણ હતા. તેમના બે કાવ્યસંગ્રહો અને એક ખગોળપુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયા છે. પંખીઓના જીવન વિશેની અને નળસરોવરના પંખીઓ વિશેની એમ તેમની બે પુસ્તિકાઓ અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલી. વરસો પહેલાં મુંબઈના એક વર્તમાનપત્રમાં પંખીઓ વિશે તેમની એક લેખમાળા છપાયેલી.

નાજુક તબિયતને કારણે તેઓ બહુ મુસાફરી ન કરતા, પણ પાંચ-છ દાયકા સુધી પોતાના વતન યુડાની પક્ષીસૃષ્ટિનું ઊંડાણથી નિરીક્ષણ કરતા રહેલા. થોડાં વરસ પહેલાં નેતું વરસની ઉંમરે તેમનું અવસાન થયું. સદ્ભાગ્યે પંખીઓના તેમના ધનિષ્ઠ નિરીક્ષણોનો લાભ તેમના પુસ્તક ‘પંખીમેળા’માં આપણને મળ્યો છે. આ માટે માહિતીખાતાને ધન્યવાદ. પુસ્તકમાં ૧૬૫ જેટલાં પંખીઓનો પરિચય આપ્યો છે.

પંખીઓની ઓળખાણ કરાવતાં પુસ્તકો સાદા ચિત્રોવાળાં નહીં પણ રંગીન ચિત્રોવાળાં હોવા જોઈએ. શ્રી મિનપિયાસીના ‘પંખીમેળો’ નામના આ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ દરેક પંખીનું રંગીન ચિત્ર છે. તે ઉપરાંત બિનજરૂરી ફોટાઓની તેમાં ભરમાર છે. ગુજરાત સરકારના માહિતીખાતા જેવા માતબર પ્રકાશકનું આ પુસ્તક, છપાઈ અને સજાવટની દૃષ્ટિએ એકદમ નિરાશાજનક છે. ફોટાઓની પસંદગીમાં કોઈ માપદંડ જળવાયો નથી. એકના એક પંખીના અનેક ફોટા આપ્યા છે. ભલે આપ્યા, પણ તેમાં કલાત્મકતા કે વિશિષ્ટતા હોવી જોઈએ કે નહીં? આમાં તો જે હાથે ચડ્યા તે સઘળા આડેધડ છાપી નાખ્યા છે. તેના ઔચિત્યનો વિચાર જ કર્યો નથી. વળી આ રંગીન ફોટાઓની છપાઈ અસંતોષકારક છે. ગુલાબીપેણ (Rosy Pelican) ના વિના કારણ દસેક ફોટા જ્યાં ત્યાં છાપ્યા છે. તે જ પ્રમાણે પતંગિયા, વાણિયા(Dragon Fly), કમળ, આકડો, સૂર્યોદય વગેરેના ફોટાઓની કોઈ ઉપયોગિતા કે જરૂરિયાત અહીં દેખાતી નથી. આવા તો અનેક કિસ્સા છે.

પંખીઓનું પુસ્તક વિજ્ઞાન વિષયક ગણાય. તેનું ‘પુકરીડીંગ’ લેખકે કે જાણકાર વ્યક્તિએ કરવું જોઈએ. આ પુસ્તકમાં તેમ નથી થયું. વિરામ ચિત્તો અનેક વાર ખોટી જગ્યાએ છાપ્યાં છે. આથી વર્ણનમાં અસ્પષ્ટતા પેદા થાય છે. ચકવા(Indian Stone Cur-

lew) અને મોટા ચકવા(Great Stone Plover)ના વર્ણનની એકબીજામાં ભેળસેળ થઈ ગઈ છે.

તે જ પ્રમાણે તારપુચ્છ તારોડિયા (Wiretailed Swallow)ના વર્ણનનાં બે વાક્યો અબાલી (Dusky Crag Martin)માં ઘૂસી ગયા છે. આપણે ત્યાં શિયાળામાં આવતી ટપકીલી તુતવારીનું સાચું અંગ્રેજી નામ Wood Sandpiper છે, પણ શરતચૂકથી અહીં Spotted Sandpiper છાપ્યું છે. પૂ. ફર ઉપર ગારખોદ (Fantail Snipe)ના પરિચયમાં આપેલ ચિત્ર કાળીપૂંછ ગોડરા (Blacktailed Godwit)નું છે. શ્યામકંઠ રણપિદ્દ (Desert Chat) ના બે ચિત્રો પૂ. ૧૩૭ અને ૧૩૮ ઉપર છાપ્યા છે પણ તેનો પરિચય લેખ જ છાપવો રહી ગયો છે! આ તો થોડા નમૂના આપ્યા છે. લેખકને ‘પૂક’ જોવાની તક મળી હોત તો આ અને આવી આવી ક્ષતિઓ તેઓ જરૂર દૂર કરતા.

લેખકનાં અમુક વર્ણનો તાદૃશ છે. દા.ત. પાણી પર ઊતરતી ગુલાબી પેણનું વર્ણન જુઓ. “છોકરા ત્રાંસા પાટિયા પર લસરતા હોય તેમ તે ત્રાંસી સરકતી આવે અને આસાનીથી સાવ હળવેકથી પાણી પર બેસી જાય.” બીજો નમૂનો જોઈએ. “સિરકીર એટલે ઊડતો નોળિયો જ. એને તમે ઊડતું જોયા પછી જમીન પર દોડતું જુઓ તો એમ જ થાય કે આ નોળિયો જ છે. ઊડતું જોયું તે ભ્રમ હશે.”

યોગ્ય જગ્યાએ યોગ્ય ચિત્રો મૂક્યા હોત તો સજાવટ સારી બનત. ઉપર નિર્દિષ્ટ સર્વ ક્ષતિઓ લેખકની નહીં પણ સજાવટ કરનારની છે.

સરકારી પ્રકાશનોમાં હંમેશા થાય છે તેમ પુસ્તક રસ ધરાવનાર વ્યક્તિને નહીં પણ જેને બિલકુલ રસ ન હોય તેને મળે છે. માહિતીખાતાના પ્રકાશન વિભાગમાં આ પુસ્તક ખરીદવા જાવ તો કિંમત રૂ. ૨૦૦/- થાય, પણ ગુજરી બજારમાંથી માત્ર રૂ. ૨/- માં એક મિત્ર એ તે ખરીદેલ. મેં તે મિત્રને મીઠો ઠપકો આપ્યો અને કહ્યું. “અરે ભલા માણસ, બે રૂપિયામાં આ પુસ્તક મળતું હતું. તો વેચનાર પાસે જે આઠ-દસ નકલો હતી તે બધી ખરીદી લેવી હતીને! કોઈ રસ ધરાવનારને ભેટ આપવા કામ લાગત !

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ, ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧

સૂચિ

પુસ્તકપરિચય શ્રેણી - ૮
'પંખીમેળો'

વિહંગાવલોહન આપણાથી જ શરૂઆત !	૪
ઠાઠાંજાલા ઝોંઘ - ભૂલામણી ઢોંગીલીનો માળો - ચેતપૂંછ ટિટોડીનો માળો - Birdlife around Hingol gadh	૪ ૬ ૧૩ ૧૫
સારસ ઝોંઘ	૧૮
ગોંધ પર જાપતો	૧૯
પત્રતેતુ કચ્છમાં મસ્કતી લટોરાની હાજરી	૨૨ ૨૪
મ.કુ.હિમતસિંહજીની હલભે હજી ઘણું જાણવાનું બાકી છે !	૨૮
આવરણ લક્કડખોદ (Yellowfronted Pied Woodpecker) તસવીર : મુકેશ ભટ્ટ, સુરત	

વિહંગ

વર્ષ-૫ સળંગ અંક ૧૭ શરદ ૨૦૦૨

પરામર્શક સંપાદક
લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
સંપાદક મંડળ
પી.એસ.ઠક્કર, ડૉ.આર.બી.બલર, કે.ડી.વૈષ્ણવ
પત્રવ્યવહાર
૧૮/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

E mail : vihangujarat@yahoo.co.in

સ્વૈચ્છિક લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦-૦૦
(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્થ-)

'વિહંગ' ના નામે ચેક / ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી.)
પ્રકાશક : લાલસિંહ રાઓલ, સી-૨, હરિઓમ
એપાર્ટમેન્ટ, ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ પાસે,
જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧.

મુદ્રક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, મુદ્રણસ્થાન : 'શરદ
પ્રકાશન', ૫, સનપોઈન્ટ કોમ્પ્લેક્સ, ગુરુકુળ ટાવર સામે,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨.

સંપાદકીય

'વિહંગ' આ અંકથી સ્વૈચ્છિક લવાજમ શરૂ કરે છે. ઘણાં મિત્રો અને પ્રશંસકો પ્રશ્ન કરતાં રહે છે. "લવાજમ કેટલું છે?" કેટલાંક હિતેચ્છુઓ લવાજમ દાખલ કરવાની સલાહ પણ આપતાં રહે છે. અમે વચ્ચેનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. 'વિહંગ'ને પોતાનો વ્યાપ વિશાળ જ રાખવો છે અને અમુક રસ ધરાવતી, સૌથી કે આડકતરી રીતે આ ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓ સુધી પહોંચવાનો તેનો આગ્રહ પણ કાયમ છે. આ દૃષ્ટિએ 'સ્વૈચ્છિક લવાજમ'નો માર્ગ યોગ્ય લાગ્યો છે. વાંચકોને પણ વિકલ્પોનો અવકાશ રહેશે. આપ સૌના સહકારથી જ 'વિહંગ'ની ઉડાન અવિરત ચાલુ રહી છે.

આ વર્ષે પણ વરસાદની ખોટ વરતાઈ. કેટલાક વિસ્તારોમાં અત્યારથી જ જળાશયો ખાલી થવા માંડ્યાં છે. નળસરોવરમાં પાણી ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે. અમુક જળાશયો, જ્યાં નર્મદાનાં પાણી કેનાલ મારફતે પહોંચ્યાં છે, ત્યાં પાણી ભરેલાં છે. થોળનું તળાવ તથા તેની આસપાસનાં ગામ-તળાવો, નારદા, પરિએજ તથા ખેડા જિલ્લાનાં અન્ય કેટલાંક જળાશયો નર્મદાના પાણીથી છલોછલ છે. આ બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં સ્થાનિક તથા યાયાવર પક્ષીઓના વ્યાપમાં ફેરફારો ચોક્કસ નોંધાશે. નર્મદાનાં નીર હવે જ્યારે ગુજરાતી ધરતી પર દૂર દૂર સુધી પ્રસર્યાં છે, ત્યારે લાંબા ગાળે તેની સમગ્રતા: પર્યાવરણ તથા જૈવિકતંત્ર ઉપર કઈ અસરો થશે, એ અભ્યાસનો વિષય બની રહેશે. જુદી - જુદી પક્ષીજાતિઓની હાજરી, ફેલાવો, સંખ્યા અને વર્તનમાં આ સંદર્ભે જે દીર્ઘકાલિન પરિવર્તનો થશે તે જોવું, જાણવું રસપ્રદ બની રહેશે તથા આપણે સૌએ એ ફેરફારોની જાગૃતપણે નોંધ રાખવી પડશે.

કચ્છના નાના રણમાં નાના હંજના પ્રજનનના સમાચાર છાપામાં વાંચ્યાં. કેટલાક સમાચારના પ્રસારની બહુ આવશ્યકતા નથી હોતી. ક્યારેક તેનું પરિણામ વિપરિત પણ આવી શકે. માત્ર અધિકૃત વ્યક્તિઓ જ આવી ઘટનાની નોંધ રાખે તથા તેમાં આવતા વિક્ષેપોનો દૂર કરી તેનું નિયમિત પુનરાવર્તન થાય તેવાં પગલાં લે, તે ઈચ્છનીય છે. પ્રચાર-પ્રસાર માધ્યમોએ આ અંગે સ્વશિસ્ત દાખવવી માત્ર આવકાર્થ જ નહીં અનિવાર્ય છે. પક્ષીસંરક્ષણ જ આપણા સૌનું લક્ષ્ય હોય અને પક્ષીનિરીક્ષણ કે ફોટોગ્રાફી જેવા શોખ તેમાં પૂરક બની રહે, તે માટે આપણે સચેત છીએ ?

*

વિહંગાવલોહન

લલકુમાર ખાયર
(અનુ: ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી)

આપણાથી જ શરૂઆત !

ચોમાસુ લગભગ પૂરું થવા આવ્યું. યાયાવર પક્ષીઓ આવવાનાં શરૂ થઈ ગયાં છે. ૧૯મી સપ્ટે., ગુરૂવારના રોજ જામનગર પાસે સૂર્યાસ્તવેળાએ કરકરાના ટોળાને જમીન પર ઉતરાણ કરતાં સાંભળ્યાં. એ પહેલાં હિંગોળગઢમાં મોડી બપોરે અથવા સાંજે, મોટી સંખ્યામાં શિયાળુ તારોડિયા ને આવતાં તથા પશ્ચિમભણી પ્રયાણ કરી જતાં એવા જંગલમાં રહેવા માખીમાર (Spotted Flycatcher) તથા વીજળીના તાર ઉપર કાશ્મીરી ચાપ(Kashmir Roller) ને બેઠેલાં જોયાં. આ બંધાં વટેમાર્ગુ યાયાવર (passage migrants) પક્ષીઓ શિયાળો પૂર્વ આફ્રિકામાં ગાળશે.

પક્ષીઓનાં આ ટોળાંઓને પસાર થતા જોઈ છું ત્યારે મારી સ્મૃતિમાંથી એ દૃષ્ય તાજું થાય છે જ્યારે ભુતકાળમાં આવાં ખૂબ મોટાં ટોળાં પસાર થતાં હું જોતો. બસ આછું આછું યાદ આવે છે. માત્ર વીસેક વર્ષો પહેલાં પક્ષીઓની અમુક જાતિઓ જે વિપુલ સંખ્યામાં જોવા મળતી હતી તે હવે નાનાં સમુહોમાં જ દેખાય છે. પક્ષીઓની સંખ્યામાં સમગ્રતઃ જે ધરખમ ઘટાડો જણાય છે, તે જોઈને જીવ બળે છે. કારણો સ્પષ્ટ છે અને જો આપણે જાગૃત નહીં થઈએ અને સામૂહિક રીતે એક બુલંદ અવાજ નહીં ઉઠાવીએ તો તેનાં ઉપાયો સરળ લાગવા છતાં અશક્ય બની રહેશે.

આપણે ચોક્કસ નીતિ ઘડવી પડશે. સદ્નસીબે પક્ષીની બધી જ જાતિઓ માટે એવા અથાગ પ્રયત્નોની જરૂર નથી. બસ વ્યક્તિગત રીતે જ થોડા ફેરફારોની આવશ્યકતા છે. 'ફિક્સ' વૃક્ષો વાવીને તેનાં નાનાં ઝૂંડ ઊભાં કરીએ અથવા હાર ઊભી કરીએ તો કોણ ના પાડે છે ? દાખલા તરીકે

વડોદરામાં રસ્તાની બાજુમાં વડલાની કેટલી સુંદર હાર છે ! થોડાં વર્ષોમાં

અમદાવાદમાં મેં મારી રીતે થોડાં ફેરફાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. કેટલીક રહેણાંક યોજનાઓમાં જુદાં જુદાં પક્ષી-વૃક્ષોનો સમાવેશ થયો છે. અમુક ખાનગી બગીચાઓમાં પણ પક્ષીઓ માટે સ્વર્ગ ઊભાં થયાં છે કર્ણાવતી કલબ પાછળ આવેલા 'હામેના કામચલાઉ-બકનપા ચાલો' નાનો છે.

મારે શાહીબાગ (અમદાવાદ)માં શ્રીમતી શમાબેન (સારાભાઈ)ના રહેઠાણ ઉપર જવાનો પ્રસંગ બન્યો હતો. ખૂબ જ સુંદર અનુભવ હતો. જે પ્રયત્નો થયાં હશે તે ખરેખર ફળીભૂત થયા, એમ તેમનાં મકાનની આસપાસનું વાતાવરણ જોઈને લાગે. સાબરમતી તથા મહીના કિનારે આવી બીજી પણ યોજનાઓ વિકસે તો પક્ષીજગતની સમૃદ્ધિ જરૂર વધે.

હવે જ્યારે ગાંધીનગરથી રાજકોટ મારું નિવાસ મેં બદલ્યું ત્યારે, રાજકોટના મારા બગીચાને વૃક્ષો અને વેલા ઉછેરીને ફરી જીવંત કરવો છે. આશા રાખું કે, થોડાં વર્ષોમાં મારા ઘરની આસપાસ નાનું જંગલ ઊભું થઈ જાય. મારા ઘરની બહાર ચારરસ્તાની વચ્ચે સ્વ. શ્રી સલીમઅલીએ વાવેલો વડ સદ્ભાગ્યે સુંદર વૃદ્ધિ પામ્યો છે. મારા પડોશીઓ પણ તેમનાં નિવાસસ્થાનોની આસપાસ વૃક્ષારોપણને પ્રોત્સાહન આપે છે. ભૂતકાળનાં ખેતરોનું સ્થાન હવે શહેરી બાંધકામોને લીધું છે, ત્યારે રસ્તાની આજુબાજુનાં વૃક્ષો છાંયો આપવાનું ચાલુ રાખશે અને તેમાં પુષ્કળ પક્ષીઓ વસવાટ કરશે એવી આશા રાખીએ.

૧૪, જયંત સોસાયટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૪

નિરીક્ષણ ગોંધ

લાખોટા તળાવમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૬-૩-૦૨ના રોજ જામનગરના લાખોટા તળાવમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. લગભગ ૨૫ વર્ષ પછી અહીં આવ્યો. શ્રી

લાલસિંહભાઈના માર્ગદર્શન હેઠળ પક્ષીનિરીક્ષણ ચાલુ કર્યું હતું.

તળાવ ઊંડું કર્યા પછી મુખ્ય તળાવમાં પક્ષીઓની સંખ્યા

વધી છે. મેં આ મુજબ પક્ષીઓની નોંધ કરી.

ટીલિયાળી બતક (Spotbilled Duck) - ૧૮૦, ગયણો (Shoveller) - ૧૬૦, પિયાસણ (Wigeon) - ૨, કાબરી કારચિયા (Tufted Pochard) - ૪, ભગતડાં (Coot) - ૩૦, નાની ડૂબકી (Dabchick) - ૧૨, શ્યામશિર ધોમડા (Blackheaded Gull) - ૫૦૦, કાળીપૂંછ ગડેરા (Blacktailed Godwit) - ૧૦૦ વગેરે. આ ઉપરાંત, ભગવી સમડી (Brahminy kite) - ૨, નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen), કાજિયા (Cormorants), બગલા (Egrets), પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) વગેરે પક્ષીઓ જોયા.

અહીં પક્ષીઓ માણસોથી ગભરાતાં હોય તેવું લાગતું નથી. ધોમડા(Gull) ને તો લોકો નિયમિત યજ્ઞ પણ નાંખે છે.

ડૉ. પી.પી. મૂછડિયા

મૂછડિયા સર્જકલ હોસ્પિટલ, ગાયત્રી મંદિર રોડ, જાફરાબાદ રોડ, રાજુલા-૩૬૫૫૬૦

સાવરકુંડલા તાલુકામાં મત્સ્યગરૂડ

તા. ૩૦-૮-૨૦૦૨ના રોજ સાવરકુંડલા તાલુકાના ઘાંણલા ગામે ધાતરવડી નદી ઉપરના વિશાળ જળરાશિ ધરાવતા બંધ (કયો ?-સં.) ઉપર એક મત્સ્યગરૂડ (Pallas's Fishing Eagle) ને માછલી પકડતો જોયો. હજુ ચોમાસુ ચાલુ છે, શિયાળો બેઠો નથી, છતાં મત્સ્યગરૂડ જોવા મળ્યો, આમ કેમ ?

→ સાવરકુંડલા પાસે કાબરો રાજાલાલ (Whitebellied minivet)

તા. ૧-૪-૦૨ ના રોજ સાવરકુંડલાથી ૩ કિ.મી. દૂર, જ્યાં વન વિભાગ તરફથી સરકારી પડતર જમીનમાં દેશી તથા ઈઝરાયેલી બાવળનું વાવેતર થયેલું છે, ત્યાં પક્ષીદર્શન માટે ગયા હતા. ત્યાં એક સાથે ૧૪ (૬ નર, ૮ માદા) કાબરો રાજાલાલ જોયા. તેઓ બાવળની પાતળી ડાળી પર એકી સાથે બેઠાં હતાં. અમને થયું કે, આ તેમની રાતવાસાની જગ્યા હશે. બીજે દિવસે સવારમાં તપાસ કરતાં છૂટા-છવાયા પાંચ-છ પક્ષીઓ મળ્યાં. આ પક્ષી, આ વિસ્તારમાં અગાઉ ક્યારેય

નહીં જોયેલું હોવાથી નવાઈ ઉપજી.

અનિરૂધ્ધ અધ્વર્યુ

૩૭, વિદ્યુતનગર, સાવરકુંડલા

કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

→ તા. ૨-૧૨-૦૧ના રોજ છારી ઢંઢની મુલાકાત લીધી. મારી સાથે નવીન બાપટ તથા અશ્વિન પોમલ હતા. આ મુજબ અમે પક્ષીઓ જોયાં : મોટાં હંજ (Greater Flamingo) - ૧૦૦૦, નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) - ૪૦૦૦, કુંજ (Common Crane)- ૭૦, રણપિંદો (Desert Chat) - ૧, દેશી ઝુમ્મસ (Tawny Eagle) - ૪.

→ છારી ઢંઢના રસ્તે જતાં વચ્ચે, એક મોટો ધુવડ (Great Horned Owl) પણ જોયો હતો. અહીં વગડાઉ બટાવડા (Indian Sandgrouse) નાં ટોળા ઉપર ત્રાટકતી એક ઊંજળી પટ્ટાઈ (Pale Harrier) જોઈ.

→ તા. ૧૦-૧૨-૦૧ના રોજ અમે ફરી છારી ઢંઢ ગયા. તે દિવસે નીચેનાં પક્ષીઓ જોયા.

મોટાં હંજ (Greater Flamingo) - ૧૦૦૦+, નાનાં હંજ - (Lesser Flamingo) ૬૦૦૦+, ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) - ૮૦૦ +, રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) - ૮૦૦+ (ભૂખીડિમ), પરદેશી ઝુમ્મસ (Steppe Eagle) - ૩ (છારી ઢંઢની નજીક), દેશી ઝુમ્મસ (Tawny Eagle) - ૫ (છારી ઢંઢ અને તેની આસપાસ).

→ તા. ૧૩-૧૨-૦૧ના રોજ કવિ તેજ તથા આર.ડી. જાડેજા સાથે નલિયા નજીકના ઘાસિયા પ્રદેશની મુલાકાત લીધી. અહીં જોયેલાં પક્ષીઓ આ મુજબ હતાં.

ઘોરડ (Great Indian Bustard, માદા) - ૧, નાની બીલબટેર (Little Bustard Quail) - ૧, ઊંજળી પટ્ટાઈ (Pale Harrier) - ૩, પટ્ટાઈ પટ્ટાઈ (Montagu's Harrier) - ૨, રણપિંદો (Desert Chat) - ૯, મેંદિયો પિંદો (Collared Bush Chat) - ૫, સડ્યંડૂલ (Short-toed Lark) - ૨૫, શિયાળુ ટીસો (Long Legged Buzzard) - ૧, લરજી (Kestrel) - ૧, વગડાઉ

ધાનચીડી (Tawny Pipit) -૫, મોટી ધાનચીડી (Brown Rock Pipit) - ૬, કાળો તેતર (Black Partridge) - ૧, નાની પાન ટીકટીકી (Streaked Fantail Warbler) -૪.

→ નલિયા ગામ નજીક કુંજ (Common Crane) તથા ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) - ૨૦ જોઈ.

→ તા. ૧૦-૩-૨૦૦૨ના રોજ મેં તથા અશ્વિન પોમલે ભુજથી ૧૫ કિ.મી. દૂર આવેલાં દેવીસર તળાવ તથા રૂદ્રમાતા ડેમની મુલાકાત લીધી. પક્ષીનોંધ નીચે મુજબ છે.

રૂદ્રમાતા ડેમમાં કાબરી કારચિયા (Tufted Pochard) - ૧૦૦. દેવીસર તળાવમાં ગયણો (Shoveller) - ૨૦, લુહાર (Gadwall) -૩, પિયાસણ (Wigeon) - ૧૫, નાની મુરઘાબી (Common Teal)-૩૫, ટીલીયાળી બતક (Spotbilled Duck) -૩૦, નકટો (Comb Duck)-૧, ચેતવા (Garganey)-૫, સર્પત્રીવ (Darter)-૧, શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant - tailed Jacana) -૧, કુંજ (Common Crane, ઊડતી) - ૬૦, નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) -૩ વગેરે.

→ તા.૨૮-૪-૨૦૦૨ના રોજ મુંદ્રાના દરિયાકિનારા નજીક પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. મારી સાથે અશ્વિન પોમલ, સુબોધ હાથી, ત્રિલોચન છાયા, ઈબ્રાહીમ દરવાડિયા, ફકીર મહમદ તુર્ક વગેરે હતા. અમે આસપાસના બંધોની પણ મુલાકાત લીધી.

મુંદ્રા બંદર ઉપર નાની વાબગલી (Little Tern) -૨, મોટાં હંજ (Greater Flamingo) -૧૦, રેતચંડૂલ (Sand Lark)-૩ વગેરે પક્ષીઓ જોયા.

મુંદ્રાના દરિયાકિનારે કુતલી ઢૂવો છે, ત્યાં નીચે મુજબ પક્ષીઓ જોયા.

મોટાં હંજ (Greater Flamingo) - ૧૬, અબલખ (Oystercatcher) -૧૫, કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin, ઉનાળુ પોષાકમાં)-૨, દરિયાઈ તુતવારી (Terek Sandpiper) -૨, ખલિલી (Curlew, ઉનાળુ પોષાકમાં)-૧, ધોળી વાબગલી (Gullbilled Tern) -૩, નાની વાબગલી (Little Tern) -૨, મોટી વાબગલી (Caspian Tern) -૧, નાનો ગડેરો (Bartailed Godwit) -૧, રાતાપગ (Redshank) -૨, રાખોડી રાતાપગ (Dusky Redshank, ઉનાળુ પોષાકમાં) -૧.

→ કુતલી ઢૂવો (મુંદ્રાના દરિયાકિનારે) પર ભૂલામણી ઢોંગીલીનો માળો

અહીં ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover)ને પાંખો અડધી બીડીને બેસતાં જોઈ. તેના આ વર્તનથી એમ લાગ્યું કે, અહીં તેનો માળો હોવો જોઈએ. અને ખરેખર તેનો માળો હતો! તેમાં ત્રણ ઈંડાં હતાં. આ અગાઉ એપ્રિલ, ૧૯૮૬માં ડો. તેજ મુંદકૂરે અહીં ભૂલામણી ઢોંગીલીના માળાની નોંધ કરી હતી. અમે જોયો તે સિવાય બીજા પણ માળા હોવાની શક્યતા છે.

→ ખેંગાર ડેમ (તા. મુંદ્રા)ઉપર ફાટીયાંચ ઢોક (Open bill stork) -૩ તથા નાનો વનકશ્યો (Wood Shrike) જોયા.

→ ગજોડ ડેમ (તા. મુંદ્રા) ઉપર ગયણો (Shoveller) - ૨, સર્પત્રીવ (Darter) -૨, મોટાં હંજ (Greater Flamingo) - ૪ વગેરે પક્ષીઓ નોંધ્યાં. ગયણાં, ઋતુ પ્રવાસમાં પાછી ગઈ લાગતી નથી.

→ કારાઘોઘા ડેમ (તા.મુંદ્રા) ઉપર એક કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern), ઉનાળુ પોષાકમાં જોઈ.

→ મુંદ્રા - ખેંગારસાગર ડેમ વચ્ચે ત્રણ કપાસી (Blackwinged Kite) જોઈ.

→ તા. ૧૨-૫-૦૨ના રોજ અશ્વિન પોમલ સાથે ઢોંસા તળાવ (તા. અંજાર) પર પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. અગત્યનાં પક્ષીઓની યાદી નીચે મુજબ છે.

ચેતવા (Garganey,ઉનાળુ પોષાકમાં)-૧, ગિરજા (Cotton Teal, ઉનાળુ પોષાકમાં), ગયણો (Shoveller, ઉનાળુ પોષાકમાં) - ૨૦, નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal, ઉનાળુ પોષાકમાં) -૧૨૪, ટીલીયાળી (Spotbilled Duck) -૫૪, ભગતડાં (Coot) -૬૭, કાળીપૂંછ ગડેરા (Blacktailed Godwit, અમુક ઉનાળુ પોષાકમાં)-૧૦, કાળાપેટ કીચડિયા (Dunlin, ઉનાળુ પોષાકમાં)-૨, શ્વેતપીઠ કીચડિયાં (Curlew Sandpiper, સંપૂર્ણ ઉનાળુ પોષાકમાં)-૨, નાના લીલાપગ (Marsh Sandpiper) -૧, નાનો કીચડિયો (Little Stint , ઉનાળુ પોષાકમાં)-૨૦, મોટાં હંજ (Greater Flamingo) - ૧૨૦, નાની ડૂબકી (Dabchik) - ૭૦.

ગયણો, કાળીપૂંછ ગડેરા, કાળાપેટ કીચડિયો, શ્વેતપીઠ કીચડિયો, નાનો લીલાપગ, નાનો કીચડિયો વગેરે શિયાળુ મુલાકાતી પક્ષીઓ મે મહિનાના મધ્ય ભાગ સુધી જોવા મળે છે, તે જાણી નવાઈ લાગી. તેઓ હવે પાછા જશે ?

→ તા. ૧૯-૫-૦૨ના રોજ દેવીસર તળાવની મુલાકાત લેતાં નીચેનાં પક્ષીઓ જોયાં.

મોટાં હંજ (Greater Flamingo) -૯, નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) -૩, ગયણો (Shoveller)-૨, ટીલીયાળી (Spotbilled Duck) -૧૦, નાનો કીચડિયો (Little Stint) -૧, નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover, ઉનાળુ પોષાકમાં)-૨.

એ જ દિવસે ખારડિયા ડેમ (તા. નખત્રાણા) પર બે કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern) ઉનાળુ પોષાકમાં જોઈ.

→ નલિયા પાસે કાબરી રામચકલી (Whitenapped Tit)

તા. ૨૫-૫-૦૨ના રોજ, આર.ડી.જાડેજા (આર.એફ.ઓ.), કવિ તેજ તથા અશ્વિન પોમલ સાથે નલિયા તથા તેની આજુબાજુના વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું.

ત્યાંના કાંટાળા જંગલ વિસ્તારમાં, બૌયા ગામ નજીક ત્રણ કાબરી રામચકલી (Whitewinged Black Tit or Whitenapped Tit) જોઈ. રાયઘણજર રખાલમાં ૨૦૦ ટપૂસિયા (White - throated Munia) જોયા.

→ મોટા ચકવા (Great Stone Curlew)નું પ્રજનન

જખૌ નજીકના મીઠાના અગરના પાળા ઉપર મોટા ચકવાનો માળો જોયો, જેમાં બે ઈંડાં હતાં. તેનાં વાલી, કાગડાના હુમલાનો પ્રતિકાર કરતાં નજરે પડ્યાં.

→ તા. ૨૫-૫-૨૦૦૨ના રોજ જખૌના મીઠાના અગરમાં નીચેનાં પક્ષીઓ જોયાં.

મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Greatcrested Grebe)-૨૨, શિયાળુ નાની ડૂબકી (Blacknecked Grebe) -૪,

કાળીડોક ઢોંક (Blacknecked stork) -૨, મોટાં હંજ (Greater Flamingo) - ૪૦૦+, સર્પગ્રીવ (Darter)-૭, વાધોમડી (Slenderbilled Gull) -૧, નાની વાબગલી (Little Tern) -૪, નાના ગડેરા (Bartailed Godwit) -૬૮, રાતાપગ (Redshank) -૧, લીલાપગ (Greenshank) -૧, નાનો કીચડિયો (Little stint) -૧, ઊલટીયાંચ (Avocet) -૨, અબલખ (Oystercatcher) -૪, કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin) -૧૦ વગેરે. યાયાવર પક્ષીઓ હજી જોવા મળે છે, તેથી આશ્ચર્ય થયું.

→ શિકારી પક્ષીઓ

તા. ૨૫-૫-૦૨ના રોજ નલિયા તથા જખૌમાં એક-એક ભગવી સમડી (Brahminy Kite), નલિયા - જખૌ વચ્ચે ત્રણ કપાસી (Blackwinged Kite) તથા રાયઘણજર ગામ પાસે ચાર મધિયા (Honey Buzzard) જોયાં.

→ તા. ૨-૬-૦૨ના રોજ એડમન્ડ લેક પર અશ્વિન પોમલ સાથે ઋતુનો પ્રથમ ચાતક (Piedcrested Cuckoo) જોયો.

અહીં નદીની ભેખડમાં કેચીપૂંછ તારોડિયા (Redrumped Swallow)ના ૫-૬ માળા જોયાં. દસેક પક્ષીઓ માળા નજીક ઊડતાં હતાં.

→ હજી યાયાવર પક્ષીઓ !

તા. ૯-૬-૦૨ના રોજ દેવીસર તળાવ ઉપર એક ગયણો (Shoveller), બેરામિયા ડેમ (તા. અબડાસા)માં એક પિયાસણ (Wigeon) તથા બાલાચોક ડેમ(તા. અબડાસા)માં ૩ અને બેરામિયા ડેમમાં ૩૦ કાળીપૂંછ ગડેરા (Blacktailed Godwit) જોયાં.

→ મોટી શિયાળુ ડૂબકી (Greatcrested Grebe) ની સારી સંખ્યા

તા. ૯-૬-૦૨ના રોજ મોટી શિયાળુ ડૂબકીની નીચે મુજબ હાજરી નોંધી. આમ આ પક્ષીઓ અહીં રોકાઈ ગયા હોય તેમ લાગ્યું.

બેરામિયા ડેમ (તા. અબડાસા) - ૬, દેવસર ડેમ (તા. નખત્રાણા)-૧૦, કાચલા ડેમ (તા.ભુજ)-૧૬, નિરોણા

ઝેમ (તા. ભુજ)-૧, ભુખી ઝેમ (તા. નખત્રાણા) -૧.
તા. ૨૮-૭-૦૨ના રોજ કુકમા ગામ તળાવમાં બે
મોટી શિયાળુ ડૂબકી જોઈ.

→ ઋતુનાં પ્રથમ અવલોકનો

લેર ઝેમ ખાતે, શિયાળુ મુલાકાતી પાણીનાં તથા અન્ય
પક્ષીઓની આ વર્ષની પ્રથમ અવલોકન નોંધ આ મુજબ છે.

રાતાપગ (Redshank) -૧, દરિયાઈ તુતવારી
(Tereck Sandpiper)-૨, ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover)
-૧, શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper)-૧, વૈયાં
(Rosy Pastor) -૨૦, તુતવારી (Common Sandpiper)-
૧, લીલી તુતવારી (Green Sandpiper) -૩ વગેરે.

અહીં સાંજે પાણી પીવા આવેલાં ૯ રંગીન બટાવડાં
(Painted Sandgrouse) જોયાં.

શાંતિલાલ વડ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો પાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૭૦૦૨૦

૦૭/૦૭/૧૭

ધર્મજ (જિ. ખેડા)ની આસપાસ પક્ષી- નિરીક્ષણ

→ તા. ૧૦-૪-૦૨ના રોજ પેટલાદ પાસે
રંગાજપુરામાં, જ્યાં ગટરનું પાણી તળાવમાં આવે છે ત્યાં,
એક જલમુરઘી (Indian Moorhen) નો માળો જોયો. ત્યાં જ
કાળા જલમાંજર (Bronzwinged Jacana)ના ત્રણ માળા
જોયાં. તેમાંથી કુલ ૯ અચ્ચાં થયાં છે.

આ વર્ષે શિયાળામાં, પેટલાદના તળાવમાં ૧૦૦૦ ગચણા
(Shoveller) હતા.

→ ધર્મજ પાસે જ્યાં માટી ખોદાય છે ત્યાં, ભેખડ જેવું
બને છે. અહીં નીલપૂંછ પતરંગા (Bluetailed Bee-eater)
ના ૫૦-૬૦ જેટલા માળા ૨૮-૪-૦૨ના રોજ જોયા. ગયા
વર્ષે પણ આ માળા હતા.

→ એક રાજી (Yellowthroated Sparrow) એ ગઈ
સાલની ટુકટુક (Coppersmith) ની બખોલમાં માળો કર્યો
છે, જ્યારે ટુકટુકે બાજુની ડાળ ઉપર નવો માળો બનાવ્યો

છે. (ક્યાં?, ક્યારે?, કયું જાડ? વગેરે માહિતી ઉપયોગી
છે. - સં.)

→ તા. ૨૩-૭-૦૨ના રોજ ધર્મજ-રણોલ રસ્તા ઉપર,
લીમડાના જાડમાં વનલેલા (Jungle Babbler) નો માળો
જોયો. તેમાં ચાતક (Piedcrested Cuckoo)નાં પણ અચ્ચાં
હતાં. ચાતક વાલીઓ પણ આસપાસમાં ઉડ્યાં કરતાં હતાં.
અચ્ચાં બહાર આવે પછી તેમની સંભાળ લેવા અથવા તેમને
સાથે લઈ જવા માટે હશે.

→ તા. ૨૮-૬-૦૨ના રોજ ધર્મજમાં, લીંબુડીના
જાડમાં ટપકીલી નાયણ (Whitespotted Fantail
Flycatcher)નો માળો જોયો. બે અચ્ચાં હતાં અને મા-બાપ
બંને અચ્ચાંની સંભાળ રાખતાં હતાં.

→ તા. ૫-૭-૦૨ના રોજ ધર્મજમાં, મની પ્લાન્ટની
વેલના પાનમાં દરજીડા (Tailor Bird) નો માળો જોયો. તેમાં
૪ ઈંડાં હતાં. તેમાંથી અચ્ચાં નીકળ્યાં બાદ ધ્યાન ખેંચે તેવી
બાબત એ હતી કે, મોટે ભાગે નર જ અચ્ચાંને ખવડાવવા
આવતો.

→ ધર્મજ રણોલીના રસ્તે, એક ખેતરમાં, ઢાળિયા
ઉપર, ફૂટકી લલેડી (Rufousbellied Babbler) નો ઘાસનો
(મુનિયા જેવો) માળો હતો. ૧૩-૭-૦૨ થી ૧૯-૭-૦૨
સુધીમાં દરરોજે એક, એમ ચાર ઈંડાં મૂક્યાં. બીજા ૪ દિવસ
પછી તે ઈંડાં જોવા મળ્યાં નહીં. એટલા વિસ્તારમાં નોળિયો
ફરતો હોવાથી કદાચ તે ખાઈ ગયો હોય એમ લાગ્યું.

→ તા. ૧૫-૭-૦૨ના રોજ ફડક ફૂટકી (Ashy wren
warbler) નો ગવારના છોડમાં માળો જોયો. તેમાં બે અચ્ચાં
હતાં.

→ તા. ૧૭-૭-૦૨ના રોજ મોટી ટોકરી (કવાંટ-છોટા
ઉદેપુર પાસે) પાસે બોરડીના છોડમાં નાની ફડક ફૂટકી (Plain
Wren-Warbler) ને માળો બનાવતા જોઈ. ઘાસની પત્તીમાંથી
માળો બનાવતી હતી. થોડે દૂર મોગરાના મોટા છોડમાં પીળી
આંખ લેલા (Yellow-eyed Babbler) નો માળો જોયો.

→ પીળક સાથે પનારો

તા. ૧૫-૭-૦૨ના રોજ પહેલી વખત પીળકનો

માળો જોયો. બચ્ચાં થઈ ગયાં હતાં. બાવળનું ઝાડ હતું. તેની ઝૂલેલી ડાળીનાં છેડે માળો બનાવ્યો હતો. તે જ ઝાડ પર કાકડિયો કુંભાર (Crow Pheasant) પણ માળાની તૈયારી કરતો હતો. તેની અને કાગડાની નજર બચ્ચાં પર પડી હતી, પરંતુ પીળકનો નર તેને પાછળ પડી ઉડાડી દેતો, તેથી વાંધો આવ્યો ન હતો. ૨૦-૭-૦૨ના દિવસે કાગડાએ પીળકના માળા ઉપર ઊડવા માંડ્યું, આથી મને, તે બચ્ચાં ખાઈ જશે તેવું લાગ્યું. કદાચ બચ્ચાં થોડાં મોટા થયાં હતાં, તેથી વાલી ત્યાં હતાં નહીં. મેં કાગડાંને ઉડાડી દીધો. પછી એક વાંસ કે જે ઝાડ પરથી જાંબુ ઉતારવા માટે ઉપયોગી થાય છે, તે મંગાવી, તે મૂકી, એક નાના છોકરાને ઉપર ચઢાવી, બચ્ચાં ઉતારી લીધાં. માળો પણ ડાળી સાથે ઉતારી લીધો, જેથી બચ્ચાં તેમાં જ રહી શકે. તે દિવસે તો સાંજ પડી હતી, જેથી થોડાં ફૂંદાં, પતંગિયાં અને કેરી ખવડાવીને બચ્ચાં રાખ્યાં. ત્યાર બાદ, શ્રી બી. એમ. પારાશર્ય (આણંદ) તથા શ્રી ઉદયભાઈ વોરા(ગાંધીનગર) સાથે આ બચ્ચાં વિશે વાત કરી થોડી સલાહ લીધી. આ ઋતુમાં તીડ, ફૂંદાં વગેરે ખૂબ પ્રમાણમાં મળતાં હોવાથી બચ્ચાં માટે ખોરાક મેળવવાનું સહેલું પડ્યું.

તા. ૨૧-૭-૦૨ની સવારે માળો હતો તે જગ્યાએ બચ્ચાંને લઈ ગયો. તેની મા (Female) ત્યાં હતી, પરંતુ તે આવીને ઊડી જતી. સવારના ૭ થી ૮ વાગ્યા સુધી પ્રયત્ન કર્યો કે સુરક્ષિત જગ્યાએ માળો મૂકીએ અને તે ખવડાવી જાય, પરંતુ સવારે સફળતા ના મળી. ફરી ફૂંદાં, પતંગિયા વગેરે ખવડાવ્યું. ઘરે લાવી કેરી ખવડાવી. બપોરે ફરી ૧૨-૩૦ વાગ્યે તેને બાવળમાં, તેનો માળો હતો તે જગ્યાએ લઈ ગયો અને તેની માને ખબર પડી કે બચ્ચાં અહીં મૂક્યાં છે. તે તરત જ આવી. અમે થોડું અંતર રાખીને ડાંગરો કે બીજું શિકારી પક્ષી આવી ના જાય તે કાળજી રાખતાં હતાં. મા માળા ઉપર પ્રથમ આવીને જોઈ ગઈ કે, બંને બચ્ચાં બરાબર છે. પછી તરત ગુંદાના ઝાડમાંથી મોટી ઈયળ (૨.૫ થી ૩ ઈંચ) પકડી લાવીને બચ્ચાંને ખવડાવી. ત્યાર બાદ,

બે-ત્રણ વખત ખવડાવ્યું પણ કાગડો ચક્કર મારતો હોવાથી સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ, બચ્ચાં સાથે જ માળો મેં ગાડીમાં, તેમની માને દેખાય તેમ મૂક્યો. થોડી વાર મહેનત પડી, પરંતુ તેમની મા આગળનાં કાચ ઉપર બેસી જતી. પછી તેને ખ્યાલ આવી જતાં ગાડીમાં આવીને ખવડાવી જતી. આથી અમારી મુશ્કેલીનો અંત આવી ગયો. બે વખત તેની મા ખવડાવી જતી, સવારે ૭ થી ૮ અને બપોરે ૧૨-૩૦ થી ૪-૩૦. એ બે સમયે બચ્ચાંને માળામાં રાખીને લઈ જતાં. બાવળના ઝાડ પાસે તો આ બે વખતમાં ઘણી બધી વાર આવીને ખવડાવી જતી. બચ્ચાંની ચરક મારા હાથથી કે નાના ચિપિયાથી કાઢી લેતો, તેથી માળો ચોખ્ખો રહેતો.

રાત્રે ઘણી વખત માળો બગડે નહીં તે માટે માળામાં 'ટીસ્યુ પેપર' મૂકતો. સવારે કાઢી લેતો. બચ્ચાંનો વિકાસ ખૂબ ઝડપી હતો. ખોરાક બરાબર મળતો. પહેલા બે દિવસ, બચ્ચાં જ્યારે ખાવા માટે ચાંચ પહોળી કરતાં ત્યારે જ ચી.ચી..ચી. કરતાં, પરંતુ ત્રીજા દિવસથી તો બચ્ચાં ટી-ટું-ટી-ટું બોલવાં લાગ્યાં અને કલરવ કરવાં લાગ્યાં. હું તેમને બરાબર ખવડાવી દેતો. જેવું કેળું કે કેરી તેમનાં પેટમાં પડતાં કે વજન લાગતાં તે બોલવાનું બંધ કરી આંખો મીચી બેસી રહેતાં. મને ખ્યાલ આવ્યો કે તેમના વૃષ્ટિના સમયમાં તેમને કેટલાં બધાં પ્રમાણમાં ખોરાક જોઈએ છે !

હવે મારો રોજનો ક્રમ થઈ ગયો. સવારે ૬-૩૦ કે ૭-૦૦ વાગ્યે હું પીળકનાં માળાની જગ્યાએ પહોંચતો તો મા રાહ જોઈને બેસતી અથવા થોડી વાર માળો લઈને ફરતો તો તે આવી જતી. હું અને મધુભાઈ ઠાકોર (ભગત) એક નાના આંબાની અંદરની ડાળીઓમાં તે માળાને બાંધી દેતાં. તે તરત જ ખવડાવવાનું ચાલુ કરી દેતી. આમાં એક વાત અમે નોંધી. બે - ત્રણ વખત જલ્દી ખવડાવી પછી તે દૂર, મોટું તીડ કે પછો ઈંચળ ભેઘવા જતી રહેતી અને ઘણી વાર અડધો અડધો કલાક પછી પાછી આવતી. પરંતુ અમારો આ ક્રમ સતત ચાલતો. તેમાં એક દિવસ બુધવારે ૨૩-૭-૦૨ના રોજ બે માદા પીળક વારા ફરતી

ખવડાવતી નોંધાઈ. એક પછી એક ખવડાવ્યાં જ કરતી. ઘણી વખત કાગડો કે પછી ઘૂંકિયો (Crow Pheasant) દેખાય તો વાલીઓ પાછળ પડીને ઉડાડી દેતાં. ક્યારેક ત્રણ પીળક એક નર અને બે માદા આવતાં, પરંતુ ત્યાર પછીના બે દિવસોમાં (ગુરૂ, શુક્ર : ૨૪, ૨૫ જુલાઈ) ફક્ત એક જ માદા આવી. કાગડાને ઉડાડવાનું કામ અમને સોંપી દીધું હોય એવું લાગ્યું!

૨૬મીએ સવારે માદા પીળક ના દેખાઈ. જ્યાં દૂર પીળક દેખાય કે અમે દોડતાં ત્યાં પહોંચી જતાં, પરંતુ અમારો મેળ પડતો નહીં. પરંતુ પછી બપોરે, એક આશાનું સોનેરી કિરણ ઝળક્યું હોય તેમ તે આવી, તેથી મને જરા સંતોષ થયો કે હવે પાછો વાંધો નહીં આવે.

બચ્ચાં આટલાં દિવસમાં માળાની બહાર આવવાનો પ્રયત્ન કરતાં ક્યારેક બહાર આવી પણ જતાં અને થોડું ઊડવાનો અને અહીંથી ત્યાં જવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં.

પરંતુ મેં વિચાર્યું હતું કે, એક દિવસ પછી સુરક્ષિત જગ્યાએ બચ્ચાં મુકીશ જેથી થોડું થોડું બચ્ચાં ઊડતાં થયાં હોય તો તેને મોટાં કરવા અને લઈ જવામાં પીળકને વાંધો ના આવે. આથી ૨૭મીએ ફરી સવારે ગયો, પરંતુ તેમની મા ના આવી. આ દરમિયાન જ્યારે જ્યારે મારે ખવડાવવું પડતું ત્યારે પતંગિયા, નાનાં જીવડાં, તીતીઘોડા વગેરે ભેગા કરીને ખવડાવતો. એક બે વખત બાફેલા ઈંડાં નો પીળો ભાગ (જઈ) ખવડાવ્યો હતો, આથી બચ્ચાંનાં પોષણમાં કોઈ વાંધો આવ્યો નહીં. બચ્ચાંનો વિકાસ ખૂબ ઝડપી થઈ ગયો હતો. તેથી દેખાવમાં પણ મોટાં લાગતાં. અને તેમાનું એક બચ્ચું તો ખૂબ ઉડા-ઊડ કરતું હતું. આમ, બન્ને ઊડતાં.

૨૮મીએ બચ્ચાંની માને શોધવાની ખૂબ તકલીફ પડી, પણ એટલામાં તે આવી. અમે ખૂબ આનંદમાં આવી ગયાં. પછી દરરોજના કમ મુજબ આંખનાં ઝાડ ઉપર બચ્ચાં મૂક્યાં. ત્યાં ખૂબ જાંબુના ઘટાદાર વૃક્ષ પર મૂક્યાં જેથી બીજા પક્ષીની નજરમાં ના આવે. દૂરથી તેમનું ધ્યાન

રાખતાં હતાં, જેથી તેની મા, બચ્ચાં સાથે વધુ સમય રહી શકે.

અમારે તેને ભાન કરાવવાનું હતું કે, અમે બચ્ચાંને તને સોંપવાના છીએ અને તેની સંપૂર્ણ જવાબદારી તારે નિભાવવાની છે! અમે બચ્ચાંને પાછાં લઈ જવાનાં નથી. અમે વધુને વધુ દૂર જઈને તેઓ દેખાય તેમ બેઠાં. મા વધુ સમયસર ખવડાવવા માંડી. બચ્ચાં પણ ડાળીમાં ઉપરની તરફ જવા લાગ્યાં. ત્યાર બાદ, મેં ગાડી કાઢી, રોડ ઉપર લાવી બેઠા. જેવી તેની મા તેને ખવડાવવા લાગી કે અમે ત્યાંથી નીકળી ગયાં, જેથી તેની મા એમ ના સમજે કે તેઓ બચ્ચાંને ગાડીમાં લઈ જશે !

સાંજે ફરી તપાસ કરી તો મા-બાપ તેની સંભાળ રાખતાં હતાં. બીજે દિવસે ૨૯મીએ પણ સવારે ગયો હતો. એક બચ્ચું જે વધુ ઊડતું હતું તે દેખાયું નહીં, જેથી એમ લાગ્યું કે તે ઊડી ગયું હશે. બીજું બચ્ચું હતું. તે ત્યાં નીચે બેઠું હતું. તેની મા તેની પાસે આવી. તેની સંભાળ લેતી જોઈ, આથી મને સંતોષ થયો.

યજ્ઞેશ ભટ્ટ

આઝાદ ચોક, ધર્મજ, જિ. આણંદ ૩૮૮૪૩૦

બચ્ચાં ઉછેરમાં માદા પીળક વધુ સક્રિય

વઢવાણ, વિકાસ વિદ્યાલયમાં પીળક (Golden Oriole) નો માળો હતો (ક્યા વૃક્ષમાં? - સં.). તેમાંથી બે બચ્ચાં ઊછરીને મોટાં થતાં જોયાં. ઉછેરમાં માદાનો મહત્વનો ફાળો હતો. પિતા મોટે ભાગે ચોકી કરવાનું કામ કરતો. અમારા અવલોકનમાં માતા દ વખત ખોરાક લાવતી ત્યારે પિતા એક વાર ખોરાક લાવતો.

યોગેશ સોન, ચાંદુ ચોરા, ફાટક ચૌહાણ, મહાવીર પરમાર

સુરેન્દ્રનગર

દાહોદમાં ચિલોત્રો (Grey Hornbill)

એક દિવસ મારા મિત્ર જુજરે દાહોદથી ૯ કિ.મી. દૂર ચૌસાલા મુકામે ચિલોત્રો જોવાની જાણ કરી. બીજે દિવસે તા. ૨૪-૪-૦૨ ના રોજ અમે તે સ્થળની મુલાકાત લીધી. અમે ચિલોત્રો જોયો. પહેલી જ વાર દાહોદ નજીક આ પક્ષીની નોંધ થાય છે, તે વિચારે નાચી ઊઠ્યાં. ડીજીટલ વિડિયો કેમેરાથી તેનું ચિત્ર ઉતાર્યું. દાહોદ પરત થતા રસ્તામાં ૪ બદામી રણગોધલા (Indian Courser) જોયાં.

તા. ૭-૭-૦૨ ના રોજ દાહોદથી ૧૭ કિ.મી. દૂર કંબોઈ મુકામે ૪ મોરગંદમ (Crested Bunting) જોયાં, બે નર અને બે માદા. અહીંયા તે વીરલ નથી, એવું દાહોદના શ્રી અજયભાઈ દેસાઈ (પ્રકૃતિમંડળ) એ જણાવ્યું.

શાકીર કડીવાલા

દાહોદ

નાયકામાં રાજહંસ

તા. ૩૧-૧૨-૦૧ ના રોજ મૂળી પાસે નાયકા ડેમની મુલાકાત લીધી. સિંચાઈમાં વપરાવાને લીધે ધાર્યા કરતાં પાણી વહેલું ખલાસ થઈ ગયું હતું. પાણી ઓછું હોવાને લીધે ગયા વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ યાયાવર પક્ષીઓની સંખ્યા ઓછી હતી. તા. ૩-૧-૦૨ ના રોજ સવારે સાત વાગ્યે ૧૮ રાજહંસ (Barheaded Geese) ઉત્તરથી દક્ષિણ બાજુ ઊડી જતાં જોયાં.

→ કુંજ અને વૈયાની નિયમિતતા

હું છેલ્લાં સાત વર્ષથી અમારા વિસ્તારમાં કુંજ તથા વૈયાના આગમન અને વિદાયની નોંધ રાખું છું.

સપ્ટેમ્બર માસની ૨૩ થી ૨૭ તારીખ સુધીમાં અમુક કુંજ આવી ગઈ હોય છે. આ વર્ષે પણ અમારા લીપા ગામની સીમમાં તળાવ કાંઠે તા. ૨૭ સપ્ટે. ના રોજ ૪૦૦ની સંખ્યામાં કુંજ જોઈ. તેઓ માર્ચની ૧૮ થી ૨૪ તારીખ

સુધીમાં છેલ્લી વિદાય લે છે.

વૈયાં ૨૭મી જુલાઈથી આ વિસ્તારમાં આવતાં દેખાય છે. તેઓ આઠેક મહિનાનો સમય અહીં ગાળે છે અને માર્ચના અંતમાં દેખાતાં બંધ થાય છે. આમ ચાર માસ તેઓ પ્રજનન અર્થે ઉત્તરમાં ઠંડા પ્રદેશોમાં જાય છે.

→ ગીરમાં ઈન્દ્રરાજની બીજી નોંધ !

તા. ૧૨-૧-૦૨ થી ૧૪-૧-૦૨ દરમિયાન ગીરમાં, અધોડિયા શિબિરસ્થળ ખાતે યોજાયેલા પ્રકૃતિ શિબિર દરમિયાન, અધોડિયાથી કમલેશ્વર બંધ જવાના રસ્તે, વાલોધરા નાકા પાસે જ્યાં ત્રણ વહેણ ભેગાં થાય છે, ત્યાં ઈન્દ્રરાજ (Malabar Whistling Thrush) જોયો.

શ્રી લાલસિંહ રાઓલના વન-ઉપવનમાં પંખીના પાન નં ૧૨૮ ઉપરની માહિતીના આધારે તે ઈન્દ્રરાજ હતો તેમ નક્કી કર્યું. તેમ છતાં રંગીન ચિત્ર નહીં હોવાથી મારી શંકા દૂર કરવા મેં 'પિકટોરિયલ'ના પાન.નં. ૧૪૦ ઉપર પ્લેટ ૮૩ ઉપર આપેલા રંગીન ચિત્ર સાથે જોયેલા પક્ષીને સરખાવી ખાત્રી કરી લીધી.

આ પહેલા વડોદરાના શ્રી રોહિત વ્યાસે ૧૯૯૮માં ગીરમાં આ પક્ષીની નોંધ કરી હતી તથા તસવીર લીધી હતી, જે અંગે 'વિહંગ' ૨૦૦૦ ગ્રીષ્મ, સર્ગંગ અંક-૮માં અહેવાલ અપાયો હતો. એ રીતે જોતાં મારી ઈન્દ્રરાજની અવલોકન નોંધ ગીર ખાતે બીજી નોંધ કહેવાય.

કિશોરચંદ્ર રાવળ

જૂના બસસ્ટેન્ડ પાસે, બ્રાહ્મણ ભોજનાલયની બાજુમાં, મૂળી ૩૬૩૫૧૦

પરિએજ ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૪-૭-૦૨ ના રોજ શ્રી રોહિત વ્યાસ સાથે પરિએજ જળાશય ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં બે મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Greatcrested Grebe) તથા ૪૦૦ ભગતડાં(Coot) જોયાં. આ ઉપરાંત અન્ય ૪૦ જાતનાં

પક્ષીઓ હતાં.

તા. ૨૧-૭-૦૨ ના રોજ ધુવારણ ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં અન્ય પક્ષીઓ સાથે આશરે ૨૬ ખલિલી (Curllew) જોઈ.

→ ભીમરાજ વડોદરાની મુલાકાતે !

તા. ૨૮-૫-૦૨ના રોજ વડોદરાથી ૮ કિ.મી. દૂર સેવાસી ગામે, 'ફાર્મ હાઉસ' ઉપર મારું કામ ચાલી રહ્યું હતું. ત્યાં મહી નદીનાં કોતરો આવેલાં છે. ત્યાંના મજૂરો સાથે ઊભા રહી, વાદળ જોતાં જોતાં, વરસાદની વાતો કરતાં હતાં. તે વખતે દૂર પશ્ચિમ દિશા તરફથી એક કાળું પક્ષી આવતું, નજરે ચડ્યું. આવી રહેલા પક્ષીને કાળો કોશી (Black Drongo) સમજી તેની ઉડાન જોવામાં મશગુલ હતો. તે અમારા માથા ઉપરથી, સોએક ફૂટ ઊંચેથી પસાર થયું. જોતાં એ કોશીના પાછળના ભાગમાં બે વાયરના છેડે પીંછાં જણાયાં. તરત ઓળખ્યું કે, " આ તો ભીમરાજ (Racket-tailed Drongo)." તેને મળતું આવતું બીજું કોઈ પક્ષી ગુજરાતમાં નથી એટલે ભૂલ થવાનો સંભવ ન હતો.

આ પહેલાં ડિસેમ્બરમાં ત્રણથી ચાર ભીમરાજ ડાંગમાં જોવા મળ્યાં હતાં. તે નજીકના કોઈ ઝાડ પર બેઠા વિના દૂર દૂર જતું રહ્યું.

કાર્તિક ઉપાધ્યાય

એ-૮, સૃષ્ટિ ક્લેટ્સ, સૂર્યદર્શન સામે, માંજલપુર, વડોદરા ૩૯૦૦૧૧

શક્કરખોરાનું વર્ષાસ્નાન !

ગયા ચોમાસા દરમિયાન, આંગણમાં જાસુદનાં ફૂલોમાંથી રસ ચૂસવા આવતા શક્કરખોરામાંથી એક, ધોધમાર વરસાદને કારણે વહેતા પાણીમાં પડી ગયું. તેની પાંખો ભીંજાઈ જવાથી ઊડી શકતું ન હતું. મેં સમાચાર પત્રના ટુકડાઓ વડે પાણી શોષી તેને કોરું કર્યું અને ઊડતું કર્યું. શક્કરખોરાને હાથમાં લઈ નિરખવું એ મોટા ઈનામ

જેવું હતું ! એને જોઈને કુદરતની કરામતનો ખ્યાલ આવે ! તે વખતે મધમાં આંગળી ડૂબાડી તેની સામે ધરતાં તે પોતાની પાતળી જીભ વડે ચપ-ચપ ચાટી જતું હતું, તે જોવાની ખૂબ મજા પડી હતી.

W.W.F., અતુલ તરફથી પ્રકૃતિશિબિરોમાં ભાગ લઈ પક્ષીઓનો અભ્યાસુ બન્યો. એ પવિત્ર જ્યોતમાં 'વિહંગે' જાણે ઘી ઉમેરવાનું કામ કર્યું. આને પ્રતાપે આજે મારા જેવા કેટલાયે નવા પક્ષીનિરીક્ષકો બનતા જાય છે. આ માટે 'વિહંગ' ને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન ! (૨૦-૪-૦૨ નો પત્ર)

ચિરાગ

નવસારી

કાગડાનું એકોબેટીક્સ!

તા. ૧૪-૬-૦૨ના રોજ સવારે વેરાવળના મ્યુનિ. બગીચામાં એક અદ્ભુત દૃશ્ય જોયું ! એક કાગડાએ ઊડતા-ઊડતા જ એક ઊડતા પતંગિયાને બે પગ વડે પકડીને હવામાં જ તેની પાંખો ચાંચ વડે કાપીને ખાઈ ગયો !

ભગવાનજી જીવિયા

૧૬બી, શક્તિનગર, ડાબોર રોડ, વેરાવળ-૩૬૨૨૬૬

નળસરોવરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

→ નવે. '૦૧ના બીજા સપ્તાહમાં કરેલા પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન નીચે જણાવેલાં નોંધપાત્ર અવલોકન કર્યાં. આ અવલોકનો જુદા જુદા વિસ્તારોમાંથી ૪ થી ૫ દિવસના સમયગાળા દરમિયાન લીધાં. જુદી જુદી પક્ષી જાતિની વધુમાં વધુ નોંધાયેલી સંખ્યા જણાવેલી છે.

સિંગપર - (Pintail) ૫૦૦૦+, ગયણા (Shoveller) - ૭૦૦૦+, પિયાસણ (Wigeon) - ૨૦૦૦+, લુહાર

(Gadwall) - ૧૫૦૦+, નાની મુરઘાળી (Common Teal) - ૫૦૦+, રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) - ૩૦૦+, ચેતવા (Garganey) - ૫૦૦, ભગતડાં (Coot) - એક લાખથી વધારે, નાના કાજિયા (Little Cormorant) - ૧૦૦૦, મોટાં તેજપર (Collard Pratincol) - ૫૦૦+, નાના તેજપર (Little Pratincol) - ૨૦૦+, મોટાં હંજ (Greater Falmingo) - ૪૫૦, નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) - ૧૦૦, નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) - ૧૫૦ વગેરે.

→ ડિસે. '૦૧ના છેલ્લા સપ્તાહમાં નળસરોવરમાં ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ કુંજ (Common Crane) દેખાતી હતી. આ ઉપરાંત ૩૮૦ ગાજહંસ (Greylag Goose), ૧૦૦૦+ કાળીપૂંછ ગડેરા (Blacktailed Godwit), ૧૫૦૦ મોટાં હંજ (Greater Flamingo), ૩૦૦ ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork), ૨૦૦ નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis), હજારોની સંખ્યામાં જુદી જુદી બતકો (Ducks) તથા લાખથી વધારે ભગતડાં જોવા મળ્યાં હતાં.

→ તા. ૧૩-૧-૦૨ના રોજ રાણાગઢ પાસેના શિયાળ બેટ ઉપર જતાં ૩૦૦૦ ગાજહંસ (Greylag Goose) જોવા મળ્યા.

→ તા. ૧૧-૧-૦૨ના રોજ નળસરોવર ગેસ્ટહાઉસની ઊગમણી દિશા તરફ એક બાવળમાં ૧૧ રણ બુલબુલ (Whitecheeked Bulbul) જોઈ. તેમાં એક બુલબુલ જુદી લાગી, જે Himalyan Bulbul સાથે સામ્ય ધરાવતી હતી, તો આ વિસ્તારમાં તે વીરલ રખડુ (rare vagrant) તરીકે આવી શકે ?

→ તા. ૧૯-૪-૦૨ના રોજ નળસરોવરમાં થોડા ઘણાં મોટાં હંજ તથા નાનાં હંજ, ગડેરા, થોડી બતકો જેવી કે, ચેતવા અને પિયાસણ, ભગતડાં વગેરે જોયાં. આ ઉપરાંત, મને આશ્ચર્ય એક સફેદ ઢોંક (White Stork)ની હાજરીનું થયું ! આટલી ગરમીમાં અહીં કેમ ? આ પહેલા એપ્રિલ

મહિનામાં મેં તેને નળ સરોવર પાસે જોયો નથી.

→ નળ સરોવરમાં શ્વેતપૂંછ ટિટોડી (White-tailed Lapwing)નો માળો

વનખાંતાના આવાસો પાસે નહેર આવેલી છે. આ નહેર પાસેના નળસરોવરના કિનારે તા. ૭-૫-૦૨ના રોજ સવારે ૮-૩૦ વાગ્યે શ્વેતપૂંછ ટિટોડીનો એક માળો જમીન ઉપર જોયો. માળામાં ૪ ઈંડાં જોવા મળ્યાં. તા. ૨૮-૫-૦૨ના રોજ મેં ફરી તપાસ કરી તો માળામાં એક ઈંડું હતું. હું માળાથી દૂર બેસી બાકીના ઈંડાંનું શું થયું હશે, તે વિચારતો હતો. એટલામાં બે શ્વેતપૂંછ ટિટોડીઓ (મા-બાપ) એ આવીને મારા પર હુમલો કરવાનો શરૂ કર્યો. હું દૂર જતો રહ્યો. બંને ટિટોડી જતી રહી.

હું ધીરજ રાખી દૂરબીન લગાવીને બેઠો. દૂર મને બંને ટિટોડી વચ્ચે એક નાનું બચ્ચું દેખાયું. ધ્યાનથી જોયું તો કુલ ત્રણ નાનાં બચ્ચાં હતાં. મેં શ્રી લાલસિંહ ભાઈના પુસ્તક 'પાણીના સંગાથી'માં વાંચ્યું હતું કે, "શ્વેતપૂંછ ટિટોડી અહીં શિયાળા પૂરતી જ આવે છે અને વસંતઋતુમાં માળા કરવા વિદેશ ઊપડી જાય છે."

શું આ યાયાવર શ્વેતપૂંછ ટિટોડીનું અહીં રોકાણ, માળો તથા બચ્ચાંઉછેર નોંધપાત્ર ના કહેવાય ?!

→ તા. ૨૩-૭-૦૨ના રોજ સવારે ૮-૩૦ વાગ્યે વેકરિયાથી નળસરોવર સાઈકલ ઉપર જઈ રહ્યો હતો, ત્યારે રસ્તા પાસે આવેલી નહેરમાં ઉપર ઊડતી કેંચીપૂંછ વાબગલી (Indian River Tern) પર નજર પડી. આ વાબગલી સાથે પાણીની સપાટી પર ઊડતાં બે જળહળ (Indian Skimmer) પણ જોયાં. નળસરોવરમાં આ અગાઉ દસેક વર્ષો પહેલાં મેં બે જળહળ જોયા હતાં. ઘણાં વર્ષો પછી મને ફરી જોવા મળ્યા.

કાસમ સમા
વેકરિયા, નળસરોવર

હિંગોળગઢમાં નવરંગનો માળો

હિંગોળગઢ અભયારણ્યના કર્મચારીઓ શ્રી બાલાભાઈ અને શ્રી શત્રુઘ્નભાઈ જેબલીયાએ જણાવ્યા મુજબ, જુલાઈની શરૂઆતમાં હિંગોળગઢ ખાતે ભીમકુઈ પાસે નવરંગે અન્ય પક્ષીનો માળો જ્યાં હતો તે આસન (Platform) ઉપર પોતાનો માળો બનાવી ઈંડાં મુકેલાં, પણ ઘૂંકિયો (Crow Pheasant) માળો વીખીને આ ઈંડાં ખાઈ ગયેલ. ૨૭ જુલાઈ, ૨૦૦૨ના રોજ હિંગોળગઢ ગયો ત્યારે, આ માળાનાં અવશેષો હરમાના ઝાડ પર જોયેલા. કદાચ અગાઉનો માળો પણ ઘૂંકિયાએ લૂંટ્યો હશે, જેથી નવરંગનો માળો શોધવામાં તેને સહેલું પડ્યું હોય ! શ્રી લવકુમાર સાહેબે પણ હિંગોળગઢમાં નવરંગ ઘણાં બધાં આવ્યાં છે, તેમ જણાવ્યું.

જયદેવ ધાધલ

૬૨, જવાહર સો., કોલેજ રોડ, મહુવા-૩૬૪૨૯૦

રાખોડી અબાબીલ-લટોરા (Ashy Swallow - Shrike) નું નિરીક્ષણ

તા. ૩૦-૭-૨૦૦૧ રવિવારને દિવસે સાંજે પાંચેક વાગ્યે ડાંગ (મહલ)થી સુરત પાછા ફરતા હતાં ત્યારે, વ્યારાની નજીક વાલોઠા ગામ પાસે રસ્તાથી પચાસેક મીટર દૂર વીજળીના તાર પર પાંચ પક્ષીઓ બેઠેલાં હતાં. કદ અને આકાર પરથી કંઈક નવાં જણાયાં. ગાડી રોકી, ધીમે પગલે ચાલતા જઈ દૂરબીન ગોઠવ્યું. બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું અને જાણ્યું કે આતો રાખોડી અબાબીલ-લટોરા છે. ધીમે ધીમે ખૂબ જ નજીક પહોંચ્યો. વ્યવસ્થિત નિરીક્ષણ કર્યું. ઉપરનું શરીર ઘેરા રાખોડી રંગનું, પેટ મેલા ધોળા રંગનું, પૂંછડી ટૂંકી અને તેનો સફેદ છેડો સ્પષ્ટ જોયાં. પૂંછડી કરતાં પણ પાંખની લંબાઈ મોટી જણાતી હતી. ચાંચ દૂધિયા (આછો ભૂરો) રાખોડી રંગની તેમજ આંખો...કાળી.

આટલું, ઝીણવટભર્યું નિરીક્ષણ કરી ડાપરીમાં નોંધ્યું. આ પક્ષીઓ નિર્ભય થઈ બેઠાં હતાં, આ પરથી આ પક્ષીઓ ઓછાં શરમાળ જણાયા.

'Birds of the Indian Subcontinent' by Grimmet, Inskipp, Inskipp માં કાયમી રહેઠાણ વિસ્તાર ગુજરાતમાં દર્શાવેલ નથી, પરંતુ વ્યક્તિગત નોંધ બતાવેલી છે. 'Krys Kazmierczak' ના 'Birds of India' પુસ્તકમાં પણ આવી જ માહિતી છે, પરંતુ શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલના 'વન, ઉપવનનાં પંખી'માં દક્ષિણ ગુજરાતમાં હોવાનો ઉલ્લેખ કરેલ છે અને અવ્યાપક દર્શાવેલ છે.

ઉપરોક્ત પક્ષીઓ આજથી બે વર્ષ પહેલા, બરાબર આજ સ્થળે, તાર પર બે ની સંખ્યામાં જોયેલ.

અનિલ એન. ભટ્ટ

એ-૩, હાર્દિક પાર્ક, નવયુગ કોલેજ પાછળ, જોગણીનગર પાસે, રાંદેર રોડ, સુરત

Birdlife Around Hingolghad

After the initial rain which filled up the lakes and promised the commencement of a good monsoon, there has been no rain and July has almost gone without any rain. The SW monsoon wind is blasting across Saurashtra and so we can still hope for diluge when the wind stops for a few days.

It seems, Indian Pittas have become regular breeders here and I heard several birds calling in the ravines around the fort. In earlier years, though Pittas regularly put in appearances for a few days during summer they were known to regularly breed by circumstantial evidence only in the Gir. Dharmakumarsinhji had recorded a nest on Shetrunjaya but this bird was never a breeding bird with us. Whether we should rejoice at the regular nesting as improvement in the habitat or an increase in Pitta population are debatable. You will recollect I had some comments to be made

on the new presence of Blackheaded Cuckoo Shrike and the Brainfever Bird (Hawk Cuckoo) around Hingolgadh. As I had warned, the Cuckoo Shrike is no longer heard for the last two monsoons, and this year, the Cuckoo is far less audible. Is the increased presence of the Pitta then to be rejoiced over or seen as a warning of general environmental degradation in the region as a whole ?

The Small and Whitebellied Minivets, Marshal's Iora and the Yellow-eyed Babbler which were so much delight of the Motisari Jungle around Hingolgadh have shown a drastic decline. Last year there was a significant fall in the numbers of Rosy Pastors, this year I have yet to see a single bird.

For the last few days a couple of hundred Cattle Egrets have joined the Pigeons in putting grand flight displays around the hills. They seem to have been attracted by an explosion in the population of small brown grasshoppers. In past years, it was the large flocks of Rosy Pastors (mainly juveniles) who feasted on these insects.

Talking of insects, there are hardly any being drawn to lights. We certainly have succeeded in sanitising the countryside. Very, very serious note must be taken of this drastic crash in insect populations. What with overgrazing, poor protection of reserved grasslands, destruction of hedgerows, near total shift of cultivation from millets to groundnut and cotton and increased use of inorganic manures and indiscriminate, almost compulsive spraying of pesticides, we are witnessing a mass extinction.

The ray of hope lies in the tenacious capability to make adaptations by birds. But, we cannot be casual, and must make our concerns taken notice of. (29th July '02)

→ Common Swallows in Hingolgadh

For the last week thousands of Common

Swallows (*Hirundo rustica*) have been appearing in the late afternoons around Hingolgadh. They all seem to be leisurely flying towards the west, feeding as they go. I presume, these are on passage migration towards South Africa. All the birds are pure white below suggesting they belong to the eastern subspecies which breeds during summer in China and beyond further north in Manchuria. I am now keeping an alert for the western race. Both races winter throughout India and in good plumage can be identified by the white underparts of the eastern subspecies contra a pinkish tint in the western. Normally, Common Swallow hunts low over wetgrass, crops and water as well as over the sea around mangrove islands in the Gulf of Kachchh. These flocks, passing Hingolgadh are flying higher presumably to avoid the strong surface winds contrary to their direction of flight, at the same time taking advantage of insects rising in the updraft turbulences above the air flow.

With the normally low flying Common Swallows hunting several hundred feet above ground level, the Redrumped Swallows which normally hawk insects by gliding are correspondingly operating higher. The House Swifts have food available still further up and are visible as tiny specks ! The Dusky Crag Martins continue to fly around the fort walls never venturing too far out or above. This sort of birdwatching is to be strongly recommended if a birdwatcher wishes to develop a 'feel' for his birds. This is what experience is all about - something that can through up concepts for scientific inquiry and understanding no timebound set of instructions can provide. Each amateur can aspire to become a Horace Alexander with his warblers at a glance or a Dharmakumarsinhji with his identification of a raptor in the distance. (9th Sept. '02)

Lavkumar Khachar

14, Jayant Soc., Rajkot-360004

Northern Lapwing in Baroda Dist.: 1st record for Gujarat

On 26th January 2002, we were visiting Wadhvana irrigation dam near Dabhoi for waterfowl census. I had taken with me, students of M.Sc. Final Class with "Biodiversity, Wildlife Biology and Ornithology" as a special subject. We were a group of about 10 people. Wadhvana is visited by thousands of migratory birds during winter. Different species occur in large numbers too. While counting waders, one of the students saw a different coloured bird and immediately called me for identification. On the very first sight I recognised it to be Northern Lapwing. I had seen this bird at Timbi irrigation dam more than a decade ago. At that time I was the only person who saw it, as, before I could show it to others, it had flown away. As I was an amateur at that time, I had no confidence in reporting it, but now more than ten people have seen it. There was a pair and it was there on the next day too.

On discussion with other birdwatchers of Gujarat at Nalsarovar waterfowl census Feb. 2002 and from surveying the literature it seems that this is the first record (or rather second for myself) of Northern Lapwing (*Vanellus vanellus*) in Gujarat. I would like to know if any one else has seen this bird in Gujarat. It is reported to be a winter visitor to northern subcontinent, and there are probably couple of records from Maharashtra and M.P. This bird when observed was in winter plumage but still difficult to be mistaken for any other bird. I hope that Northern Lapwing visits Gujarat more frequently and many more birdwatchers are able to see this beautiful wader.

Geeta Padate

Zoology Dept., M.S. Uni., Vadodara

સુરેન્દ્રનગરથી ગીર

અહીં સુરેન્દ્રનગરમાં ટી.બી. હોસ્પિટલ પાસે ગંદુ પાણી ભરાય છે. ત્યાં સારું એવું મોટું કાદવિયું મેદાન બની ગયું છે. ત્યાં ૨૩-૫-૦૨ના રોજ મેં પાનલવા (Painted Snipe) નાં ત્રણ નર તથા બે માદા જોયાં. માળાની તપાસમાં છું.

તા. ૧૪-૫-૦૨ના રોજ હું, યોગેન્દ્ર શાહ તથા મહાવીરસિંહ પરમાર ગીર ગયા હતા. ત્યાં ટીસા (White-eye Buzzard) તથા હરિયલ (Green Pigeon) ના માળા સાગનાં વૃક્ષોમાં જોયા. બંનેના માળા વચ્ચેનું અંતર પમી. જેટલું હશે. બંને માળા અલગ અલગ વૃક્ષોમાં હતા. ટીસાના માળામાં ત્રણ બચ્ચાં હતાં જ્યારે હરિયલના માળામાં ઈંડાં હતાં. કેટલાં, તે દૂરથી નક્કી ન કરી શકાયું.

એ સિવાય, રાઈડીવાળા રસ્તે એક મત્સ્ય ઘુવડ (Brown Fish-owl) તથા સાત નવરંગ (Indian Pitta) જોયા. સતત બે દિવસ અમે નવરંગનું સંગીત માણ્યું !

ચીકુ વોરા

લક્ષ્મીપુરા, દૂધરેજ રોડ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧

રાખોડી અબાબીલ (Ashy Swallow - Shrike) ની અવલોકન નોંધ

તા. ૧૩-૫-૨૦૦૨ના રોજ ચીખલીથી વાંસદાના રસ્તે, ચીખલીથી થોડે દૂર, એક સાદાના ઝાડ ઉપર બે પક્ષીઓ જોયા. મને લાગ્યું કે, આ પક્ષીઓ હું પ્રથમ વાર નિહાળી રહ્યો છું.

આ પક્ષીની ચાંચ જાડી અને વાદળી રંગની તથા શરીર ઘેરા રાખોડી -બદામી રંગનું હતું. પૂંછડી ટૂંકી હતી. તેમની ઉડાન પતરંગા (Bee-eater) જેવી હતી. પક્ષીનો અવાજ સાંભળવા મળ્યો નહીં.

સુરત આવીને શ્રી મુકેશ ભટ્ટને વાત કરતાં તેમણે

તે અબાલી લટોરો હોવાની શક્યતા જણાવી. પુસ્તકમાં જોતાં તેની ઓળખ પૂર્ણ થઈ.

સનમ પટેલ

૫૪, નિલકંઠ નગર, પેટ્રોલ પંપ સામે, ભટાર રોડ, સુરત

પીલગાર્ડનની માળાવસાહત

ચાલુ વર્ષે (૨૦૦૧) વરસાદની માત્રા સારી હોવાથી ભાવનગરમાં દર વર્ષની માફક આ વર્ષે પણ શહેરની મધ્યમાં આવેલા 'પીલ ગાર્ડન' તથા તેની આજુબાજુનાં ઊંચાં વૃક્ષો પર પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) ના માળા બન્યા. સોનમહોર (પલ્ટુફાર્મ), કમળકાકડી, લીમડો, આંબલી વગેરે વૃક્ષો ઉપર કુલ ૨૭૦ માળાની ગણતરી કરવામાં આવી. તેમાં આશરે ૨૧૦ બચ્ચાં તથા ૩૩૫ પુષ્પ પક્ષીઓ જોયા.

અમારી શાળામાં 'નીલકંઠ પ્રકૃતિ મંડળ' અંતર્ગત બાળકો દ્વારા ભાવનગર શહેર તથા આસપાસના વિસ્તારોમાં નિયમિત પક્ષીદર્શન થાય છે. ચકલી, કાગડા જેવાં સામાન્ય પક્ષીઓના માળાની પણ બાળકો દ્વારા ગણતરી થાય છે.

રાજેશ ત્રિવેદી

ઈકો ઓફિસર, સ્વામિનારાયણ હાઈસ્કૂલ, સરદારનગર, ભાવનગર

કાગડાની નિયમિતતા

મારા મકાનના ધાબા ઉપર પંખીઓ માટે પાણીનું વાસણ મૂક્યું છે. ઉનાળાના ધોમધપતા તાપમાં પંખીને પાણી મળે તે હેતુથી હું દરરોજ સાંજે છ વાગ્યે તેમાં ઠંડુ પાણી રેડું છું. આજુબાજુ પણ થોડું પાણી રેડું છું. આમ નાનકડું તળાવ જેવું બની જાય છે. બે મહિનાથી આ સીલસિલો ચાલતો હોવાથી નિયમિત

આવતા કાગડા જો એકાદ દિવસ પણ મોડું થઈ જાય તો કા-કા-કા કરી હોલાહલ કરી મૂકે છે. આ કેવી નિયમિતતા !

બંસીલાલ શાહ

૧૨, તત્સત્ સો., ભુદરપુરા પાસે, અમદાવાદ-૧૫

કચ્છમાં શકરાના માળા

કચ્છમાં શકરાના માળા ઘણા દેખાય છે. કચ્છીમાં શકરાને 'સીંચોણું' કહે છે. મારા અવલોકન પ્રમાણે શકરાની માદાની આંખો પીળી હોય છે, જ્યારે નરની આંખો લાલ હોય છે. આ વાત સાચી છે કે પછી મારો દષ્ટિભ્રમ છે ? (કોઈ પુસ્તકમાં એવો ઉલ્લેખ નથી-સં.)

કવિ તેજ

નલિયા, કચ્છ

ખીજડિયામાં જળહળનું પુનઃદર્શન

ગીર ફાઉન્ડેશન, ગાંધીનગર દ્વારા જામનગરથી ૧૨ કિ.મી. દૂર 'ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્ય' છે, જેનો જૈવિક વિવિધતા (Biodiversity) ઉપર બૃહદ અભ્યાસ હાથ ધરાયેલ છે. એમાં ઓગષ્ટ, ૨૦૦૧થી શિયાળુ પક્ષીઓ માટે, માસમાં એક વખત પક્ષીનિરીક્ષણ કરવાની તક મળી.

જાંબુડાવાળા ભાગમાં સપ્ટેમ્બર માસમાં ૭૮ જળહળ (Indian Skimmer) નોંધ્યાં. જ્યારે ડિસેમ્બર માસમાં 'સૌરાષ્ટ્ર કેમીકલ્સ'ના ખીજડિયા સોલ્ટ પેનમાં (RA-૩ પ્લોટની બાજુમાં) ૧૮૪ જેટલાં જળહળ આરામ (resting) કરતા નોંધવામાં આવ્યા. તેને ઘણી જ નજીકથી લગભગ અડધો કલાક સુધી નિહાળવાનો આનંદ મળ્યો. એવામાં અચાનક કોઈ

ખલેલ પહોંચવાથી તે પક્ષીઓ એકી સાથે ઊડીને દરિયાઈ વિસ્તાર બાજુ જતાં જોવા મળ્યાં. તો શું, આ પક્ષીઓ જ્યારે ખીજડિયામાં જોવા નથી મળતા ત્યારે દરિયાઈ વિસ્તારમાં આટલી મોટી સંખ્યામાં આવાસ કરતાં હશે ?

જયપ્રકાશ પટેલ

જી-૭ આકાશ ફ્લેટ, ગુલાબ ટાવર રોડ, થલતેજ, અમદાવાદ.

પ્રવાસી પક્ષીઓ મોડાં કેમ ?

મારા આ વખતના ટીબી સિંચાઈ તળાવનાં પક્ષીનિરીક્ષણમાં મેં નોંધ્યું છે કે, આ વર્ષે શિયાળુ યાયાવર પક્ષીઓ અહીં મોડા આવ્યાં છે. ગયા વર્ષે સૌ પ્રથમ ઓગષ્ટ મહિનામાં કાદવ ખૂંદનારા (Waders) અને ધોડી બતકો (Ducks) આવી હતી, પરંતુ આ વખતે સૌ પ્રથમ અહીં ટીલિયા (Ruff and

Reeve), તથા કાળીપૂંછ ગડેરાં (Blacktailed Godwit), પ્રથમ ઓકટોબર મહિનામાં આવ્યાં છે, બીજાં કોઈ પક્ષીઓ હતાં નહિ. મોડા આવવાનું શું કારણ હોઈ શકે ? પાણીનો ભરાવો સારો છે, તથા આસપાસનાં બીજાં તળાવો પણ ભરેલાં છે.

તા. ૧૯-૮-૦૧ના રોજ જાંબુઘોડા અભયારણ્યમાં પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન ડોન બોસ્કો સ્કૂલ પાસે મલબાર વિસ્તારમાં એક નારંગી કસ્તૂરો (Orangeheaded Ground Thrush) જોયો. 'ઝિમેટ, ઈન્સ્કીપ તથા ઈન્સ્કીપ'ના પુસ્તકમાં આ પક્ષીનો વ્યાપ આ વિસ્તારમાં દર્શાવાયેલો નથી.

વિરેન્દ્રસિંહ ઝાલા

એ-૨૫, કલ્યાણનગર, વાઘોડિયા રોડ, વડોદરા.

સારસ વૉચ

◆ તા. ૧૦-૩-૦૨ના રોજ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં ઝાંપોદર ગામની સીમમાં ચાર સારસ જોયા. તેમાં બે પુખ્ત અને બે બચ્ચાં હતાં. છેલ્લાં સાત વર્ષથી સારસ, અહીં માળો કરી બચ્ચાં ઉછેરે છે.

◆ તા. ૯-૬-૦૨ ના રોજ સુરેન્દ્રનગરથી સાસણગીર જતાં રસ્તામાં ધોળીપજા ડેમ પાસે એક સારસ બેલડી જોઈ હતી. મારી સાથે મિત્રો, ચીકુ વોરા તથા ફારૂક ચૌહાણ હતા.

◆ તા. ૨૭-૬-૦૨ ના રોજ ચીકુ વોરા, દેવાંગ શાહ તથા ફારૂક ચૌહાણ સાથે મેમકા રોડ ઉપર એક ખેતરમાં સારસની જોડી જોઈ હતી.

◆ ૧૬ તથા ૧૭-૭-૦૨ ના રોજ મેમકા રોડ ઉપર સારસની એક જોડી જોઈ. આ જોડી છેલ્લાં ૪ વર્ષથી આ જ જગ્યા ઉપર માળો કરે છે. આ વર્ષે માળાની શરૂઆત નાની

તલાવડીમાં બાવળના કાંટ વચ્ચે થઈ હતી. ૨૩-૭-૦૨ના રોજ પ્રથમ વખત ઈંડાં જોયાં. પછી અવાર-નવાર નર અને માદાને વારાફરતી ઈંડાં સેવતાં જોયા. તેમાં નર ઈંડાં સેવનમાં વધારે સમય ફાળવતો હોય તેમ લાગ્યું. આ જોડીએ પ્રથમ વખત આટલા મોડા ઈંડાં મૂક્યા છે. દર વખતે લગભગ જૂનના પ્રથમ બે સપ્તાહ દરમિયાન ઈંડાં મૂકી દે છે. છેલ્લાં ૪ વર્ષમાં સાત બચ્ચાંને મોટાં થયેલાં નોંધ્યાં છે.

◆ તા. ૨૩ તથા ૨૬-૭-૦૨ ના રોજ માળોદના રસ્તા ઉપર (કયો તાલુકો ?- સં.) સારસની જોડી જોઈ. માળો બનાવ્યાની કોઈ જગ્યા દેખાઈ નથી.

યોગેન્દ્ર શાહ

'આનંદ', અજીતનાથ સોસાયટી પાસે, જનતાન રોડ, સુરેન્દ્રનગર

◇ તા. ૯-૬-૦૨ ના રોજ ભુખી ડેમ (તા. નખત્રાણા) પર ત્રણ સારસ જોવા.

શાંતિલાલ વડુ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૩૭૦૦૨૦

◇ દાહોદમાં છાબ તળાવમાં બે જોડી તથા આસપાસનાં નઘરાળા તથા એક અન્ય તળાવમાં પણ સારસની એક-એક જોડી નિયમિત જોવા મળે છે. (૧૮-૭-૦૨નો પત્ર)

શાકીર કડીવાલા

દાહોદ

◇ આ વખતે(૨૦૦૨)સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ વરસાદે મોટા ભાગનાં જળાશયો ભરી દીધાં છે. જે તળાવો કે જળાશયોના કાંઠે ચીયા કે ડીલો વનસ્પતિ છે તેવાં જ જળાશયોમાં સારસ જોવા મળ્યાં, જેવાં કે, માલાકા, સરલા, સુમનગઢ, ધાન પાસેની તલાવડી, ભીમસર વગેરે. ડેમ વિસ્તારો કે જ્યાં

ઉપરોક્ત વનસ્પતિ નથી, ત્યાં સારસ જોવા મળ્યાં નથી, દા.ત. નાયકા ડેમ, થોરીયાળી, સુખભાદર, સભુરી વગેરે. આસપાસની નવી ખેત-તલાવડીઓ જ્યાં આ વનસ્પતિ નથી ત્યાં પણ આ પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં નથી.

સારસ પક્ષીનાં આવાસ માટે જ્યાં પાણી ભરાય છે ત્યાં ઘાસ, નાળો, ડીલો જેવી વનસ્પતિની ઉપસ્થિતિ પણ આવશ્યક છે, તેમ આ અવલોકન ઉપરથી જણાય છે.

કિશોરચંદ્ર રાવળ

જૂના બસ સ્ટેન્ડ પાસે, બ્રાહ્મણ ભોજનશાળાની બાજુમાં, મૂળી-૩૬૩૫૧૦

◇ તા. ૯-૬-૦૨ ના રોજ હાથેજ ગામથી થોડે દૂર ખેતરોમાં પાણીની આસપાસ સારસની એક જોડ જોવા મળી. આસપાસ બકરીઓ ચરતી હતી જેનાથી તે વિક્ષેપ પામતા ન હતાં.

શોએબ વોરા

૬, મદની પાર્ક સોસાયટી, મરીડા રોડ, નડિયાદ

ગીધ પર જાપતો

* સુરેન્દ્રનગર આસપાસ ગીધ અવલોકન

◇ “બાકરથળીમાં છેલ્લા વર્ષથી મોટી સંખ્યામાં ગીધ મૃત્યુ પામી રહ્યા છે”, તે અહેવાલ આ અગાઉ બે વાર ‘વિહંગ’માં આવી ગયો છે. થોડા દિવસ અગાઉ, બાકરથળીના નિવાસી એક વ્યક્તિએ તાજેતરમાં જ મૃત્યુ પામેલા એક ગીધનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આમ ગીધના મૃત્યુનો સીલસિલો હજી ચાલુ જ છે, એમ કહી શકાય. (૨૧-૩-૦૨ નો પત્ર)

◇ વઢવાણ પાસે ચમારના વાડા પાસે તા. ૧૯-૩-૦૨ ના રોજ ૬૮ ગીધ, ૧ ખેરો (Scavanger Vulture) તથા ૯ સમડી (Pariah Kite) જોઈ હતી.

◇ તા. ૧૭-૧-૦૨ ના રોજ બપોરે ૧૨-૪૫ વાગ્યે મારા મિત્ર ઈન્દ્રસિંહ ઝાલાનો ફોન આવ્યો કે, તેમની સોસાયટી સંસ્કારના પાછલા ભાગે પાળી ઉપર એક ગીધ બેઠું છે, જે

ઊડી શકતું નથી. તે જ્યારે પાંખ પહોળી કરે છે ત્યારે ડાબી પાંખમાં ઘા દેખાય છે.

તરત જ હું, ચીકુ વોરા તથા મહાવીરસિંહ પરમાર ત્યાં ગયા. ઘણી મથામણ બાદ બપોરે ૩-૦૦ વાગ્યે ગીધને પકડી શક્યા. ઘરે લાવી, તેની પાંખના ઘામાંથી દોરી કાઢી (આશરે ૨ ફૂટ લાંબી) અને ઘા સાફ કરી વઢવાણ પાંજરાપોળના પાછળના સુરક્ષિત ભાગમાં તેને મૂકી આવ્યા. તા. ૨૦-૧-૦૨ના રોજ ગીધ ત્યાંથી ઊડી ગયું, તેવા સમાચાર ત્યાંના પગીએ આપ્યા. આ અગાઉના વર્ષે પણ દોરીથી ઘાયલ થયેલું એક ગીધ, ઉત્તરાયણના દિવસોમાં મળ્યું હતું.

◇ તા. ૨૫-૩-૦૨ ના રોજ હું અને મહાવીર સિંહ, વઢવાણ જતા હતા ત્યારે ૯ ગીધ ઊડતાં જોયાં.

❖ તા. ૫-૪-૦૨ ના રોજ જાંબુ ગામ પાસે ૧૪ ગીધ ઊડતાં અને ૩ ગીધ જમીન પર બેઠેલાં જોયાં.

❖ તા. ૨-૬-૦૨ ના રોજ પ્રાંગધ્રાથી હળવદના રસ્તા ઉપર લગભગ ૩૦ ગીધ ઊડતાં અને ૭ ગીધ બેઠેલાં જોવા મળ્યાં.

❖ પ્રાંગધ્રા, લશ્કરી વિસ્તારના ઊંચા પીપળનાં તથા લીમડાનાં વૃક્ષો ઉપર રસ્તા ઉપરથી જ ગીધના ૧૩ માળા નોંધ્યાં છે. ૬ માળામાં ગીધને બેઠેલાં જોયાં છે (તા. ૨-૬-૦૨). આ વિસ્તારમાં અંદાજે ૧૫૦ થી ૧૮૦ ગીધ છે.

❖ તા. ૨૯-૫-૦૨ના રોજ બાકરથળી ગામથી આવેલા અમારા મિત્ર રણજીતસિંહ ઝાલાએ જણાવ્યું કે, છેલ્લા મહિનામાં ૭ ગીધ ઝાડ ઉપરથી મર્યા છે. મૃત્યુનું કારણ પહેલા મુજબનું જ છે. ઢીંચણમાં સોજો આવી જવો, ઢીંચણમાંથી પાણી નીકળવું, માથુ નીચે નાખીને ઝાડ ઉપર બેસી રહેવું અને પછી ઝાડ ઉપરથી નીચે પડીને ત્રણ-ચાર દિવસમાં મૃત્યુ પામવું. આ મરતાં ગીધોને બચાવવાં કાંઈક કરવું જોઈએ.

❖ તા. ૨૧-૭-૦૨ના રોજ વઢવાણ પાસે ગીધના બે માળા જોયા. આસપાસ ૪ ગીધ જોવા મળે છે. આ જ દિવસે વઢવાણ ભામના ઈજારા પાસે ૩૪ ગીધ, ૬ સમડી તથા ૧ ખેરો (Scavenger Vulture) જોવા મળ્યાં.

યોગેન્દ્ર શાહ

'આનંદ', અજીતનાથ સોસાયટી પાસે, જીનતાન રોડ, સુરેન્દ્રનગર

❖ તા. ૨૫-૫-૦૨ના રોજ નલિયા (કચ્છ) પાસે વીંઝાણ ગામ આગળ ૧૭ તથા જખૌ આગળ ૯ ગીધ જોયા. ગીધના બે માળાની પણ નોંધ કરી.

❖ તા. ૧૦-૩-૦૨ ના રોજ નલિયા ગામ પાસે ૫ ગીધ જોયા.

શાંતિલાલ વર

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૩૭૦૦૨૦

❖ ૨૫-૩-૦૨ ના રોજ રાજુલા પાસે એક ગીધ જોયું.

જામનગરમાં ૨૬-૩-૦૨ ના રોજ સાત રસ્તા પાસે ગીધ જોયું.

જૂના વખતમાં ઢોર મરી જતાં તેમને ખુલ્લામાં મૂકી દેવામાં આવતાં. હમણાં ઘણા સમયથી ક્યાંતો તેમને મીઠું નાખીને દાટી દેવામાં આવે છે અથવા ચામડું ઉતારીને પણ દાટી દેવામાં આવે છે. આને કારણે ગીધને ખોરાક પૂરતો નહીં મળતો હોય? આ બાબતે બધા પક્ષી-પ્રેમીઓ પોતાના વિસ્તારમાં તપાસ કરે તો કેમ ?

❖ તા. ૧૩-૭-૦૨ના રોજ રાજુલા પાસે નદીમાં ૧૦ ગીધ જોયા.

ડૉ. પી. પી. મૂછડિયા

નવા ગાયત્રી મંદિર સામે, રાજુલા, જિ. અમરેલી-૩૬૫૫૪૦

❖ તા. ૭ થી ૧૦ ફેબ્રુ. ૨૦૦૨ના દિવસોમાં મારા ગામ મૂળીથી ૩૦ કિ.મી. દૂર થાન ગામે જવાનું થયું. ત્યાં ગામની વચ્ચે નાનું તળાવ છે. ત્યાં વાસુકિદાદાનું મંદિર છે. અહીં બાથ ભરતાં બે હાથમાં ન સમાય તેવાં આંબલીનાં વૃક્ષો છે. એક રાયણનું વૃક્ષ પણ છે. પીપળા પણ છે. તળાવને ફરતાં, આ વૃક્ષો પર ગીધના સાત માળા જોયા અને ગીધની કુલ સંખ્યા ૭૦ જેટલી હતી.

તરણતેરના રસ્તા પર એક મોટું તળાવ આવેલું છે. ત્યાં પણ વૃક્ષો છે. ત્યાં ૨૦ ગીધ જોવા મળ્યાં.

કિશોરચંદ્ર રાવળ

જૂના બસસ્ટેન્ડ પાસે, બ્રાહ્મણ ભોજનશાળાની બાજુમાં,

મૂળી ૩૬૩૫૧૦

❖ નરિયાદ શહેરના 'પિલવડી' વિસ્તારમાં આગળ શહેરની ગંદકી ઠાલવવામાં આવે છે. મરેલાં જાનવરો પણ ત્યાં નાખવામાં આવે છે. અહીં ૩૦-૩૫ ગીધ કાયમ જોવા મળે છે. ક્યારેક તો તે આથી પણ મોટી સંખ્યામાં હોય છે.

શોએબ વોરા

૬, મદનીપુર્ સોસાયટી, મરીડા રોડ, નરિયાદ-૩૮૭૦૦૧

❖ તા. ૧૩-૮-૨૦૦૧ના રોજ સવારે ૭-૩૦ વાગ્યે વેકરિયાથી નજસરોવર પગપાળા જતો હતો ત્યારે, ગામને પાદરે ૧૨ ગીધ આકાશમાં ઊડતાં જોયાં. બપોરે ૧૨ વાગ્યે પાછો આવ્યો ત્યારે ૨૨૫ થી વધારે સંખ્યામાં ગીધ, એક મરેલી ભેંસને ફરતાં જોવા મળ્યાં. તેમાંનાં મોટા ભાગનાં સફેદપીઠ ગીધ (Whitebaked Vulture) હતાં. કેટલાંક ગિરનારી ગીધ (Longbilled Vulture) હોય તેવું લાગ્યું.

કાસમ સમા
વેકરિયા, નજસરોવર

❖ Vulture nesting in IIM Campus

I have noticed a nest of Whitebacked Vultures on the IIM campus. There is a colony of about 15 Vultures also roosting on the same tree.

There used to be a large number of these Vultures in this campus till about 2-3 years ago, but they seemed to have disappeared. I believe, their disappearance is a widespread phenomenon, more or less nationwide. Their recent reappearance is a good sign and therefore I thought you might like to know about this.

I had put this information on one of the electronic networks and have been informed by a friend in Delhi that these Vultures have also been noticed in Delhi again.

Jagdeep Chhokar

405, IIM Campus, Vastrapur, Ahmedabad 380015

❖ તા. ૧૫-૫-૦૨ના રોજ નાના પાડા (વઘઈથી ૪૦ કિ.મી. સાપૂતારા તરફ) ગામ પાસે, આકાશમાં ૬ થી ૭ ગીધ ચકરાવા લેતાં જોયાં.

સનમ પટેલ

૫૪, નિલકંઠ નગર, પેટ્રોલ પંચ સામે, ભટાર રોડ, સુરત

❖ કચ્છમાં ગીધનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક છે. તેરામાં પાંજરાપોળ પાસે ગઢરાંગી ઉપર મેં ૬૦ ગીધ તા. ૨૫-૩-૦૨ના રોજ ગણ્યા હતા. જો કે, તેરાની બાજુમાં ૧૫ કિ.મી. પર આવેલા બાલાપર બુડ્રો ગામે બે દિવસ પહેલા ગાય મરી ગયેલી હતી ત્યારે તેના ઉપર એક પણ ગીધ જોવા મળ્યું ન હતું. કાગડા બેઠેલા હતા.

નલિયા બાજુ જતાં ગીધના ઘણા માળા દેખાય છે જેમાં એક એક બચ્ચું પણ બેઠેલું દેખાય છે. (માળાની સંખ્યા, વૃક્ષના પ્રકાર વગેરે વિગતો ઉપયોગી થાય - સં.)

કવિ તેજ

નલિયા, કચ્છ

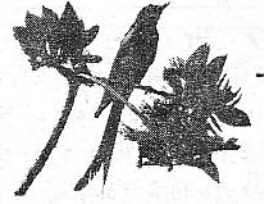
❖ આ વખતે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે હું મારા મિત્ર બિરેન ઠક્કર, ગીર અને આસપાસનાં વિસ્તારમાં ફરી રહ્યા હતા. તા. ૧૧-૧૨-૨૦૦૧નાં રોજ બપોરે ૧૨-૩૦ કલાકે આંબાકૂઈ ડેમ પાસે (દેવગામ) આકાશમાં ત્રણ ખેરા જોયા જેમાં બે અપુખ્ત અને એક પુખ્ત હતું. આ ઉપરાંત, તે જ દિવસે ૧૦-૩૦કલાકે કાઢી અને અમરાપુર ગામ (તાલુકો જુનાગઢ) જવાના રસ્તે ઢોલિયા નદીની પાછળ, આકાશમાં એક સફેદપીઠ ગીધ જોયું.

દોઢ વર્ષ પહેલાં સપ્ટેમ્બર મહિનામાં હું જ્યારે વિરમગામથી ૨૦ કિ.મી., માંડલ ગામ ગયો હતો ત્યારે ગામનાં બસ-સ્ટેન્ડ પાસે એક મોટા આંબલીના ઝાડ ઉપર સાંજે આશરે ૨૫-૩૦ જેટલાં સફેદપીઠ ગીધ જોયા હતાં, જે ત્યાં રોજ રાત્રિવિસામા માટે આવે છે, એમ જાણવા મળ્યું. આજુબાજુનાં બીજા બે - ત્રણ મોટાં ઝાડ પર પણ ગીધ હતાં. બધાં મળીને કુલ ૫૫સેક ગીધ હશે. આ એક માહિતી આપવાના હેતુથી લખી રહ્યો છું, જેથી નજીક રહેતાં પક્ષીનિરીક્ષકો અહીંની મુલાકાત લઈ શકે.

ઝાલા વિરેન્દ્રસિંહ એમ.

એ-૨૫, કલ્યાણનગર, વાઘોડિયા રોડ, વડોદરા

હિંગોળગઢમાં બપૈયો હમેશથી છે

‘વિહંગ’ના ૧૩માં અંકમાં શ્રી લલકુમાર સાહેબે ‘વિહંગાવલોકન’ માં હિંગોળગઢમાં બપૈયો (Hawk Cuckoo) પહેલાના સમયમાં ક્યારેય સાંભળવા મળતો નહીં, એમ જણાવેલું છે. એ અનુસંધાને, ઓગષ્ટ-૧૯૮૧માં હિંગોળગઢ ખાતે હું પ્રકૃતિશિક્ષણશિબિરમાં ભાગ લેવા ગયો હતો. પક્ષીનિરીક્ષણ કરવાનું હજુ શીખતો હતો, ત્યારે શ્રી મોહિતભાઈ અંધારિયા, દર્શન પાઠક વગેરે સાથે મેં બપૈયો ત્યાં જોયો હતો એ મને ચોક્કસપણે યાદ છે. ત્યાર બાદ, દસ વર્ષના ગાળા પછી ૧૯૯૦ થી ૯૭ સુધીમાં ઘણી વાર હિંગોળગઢ ગયો છું અને ચોમાસા દરમિયાનની પ્રત્યેક મુલાકાત વખતે તેને જોયેલો છે અથવા સાંભળેલો છે. ‘હેન્ડબુક’ માં બપૈયો "A rains straggler in Rajasthan and semi-desert portions of Gujarat" એમ પણ જણાવેલ છે, એ લક્ષમાં લેવું જરૂરી જણાય છે. સ્વ. ધર્મકુમારસિંહજીએ ‘બર્ડ્સ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર’માં, બપૈયો ગીરનાં જંગલોમાં કદાચ આખું વર્ષ જોવા મળી શકવાની શક્યતા જણાવેલ છે, જ્યારે સૌરાષ્ટ્રના અન્ય વિસ્તારોમાં થોડાં પક્ષીઓ મે મહિનામાં અને બાકીનાં વરસાદના આગમન બાદ તુરત આવી પહોંચતાં હોવાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. Grimett- Inskipp-Inskipp તેની habits માં જણાવેલ છે કે.... "but more often seen because it frequents less thickly wooded country" W.W.F. દ્વારા બહાર પડાયેલ ‘ચેકલિસ્ટ’ માં પણ તે હિંગોળગઢમાં નોંધાયેલ હોવાનો ઉલ્લેખ છે, જે જાણ સારું.

તા.૨૩-૯-૨૦૦૧ના રોજ શ્રી બકુલભાઈ સાથે ખીજડિયાની મુલાકાત લઈ પરત આવતા રાજકોટના ન્યારી તથા આજી-૨ ખાતે અશોકભાઈએ પીળી પાનબગલી (Yellow bittern) તથા શ્યામશિર ટપૂસિયા (Blackheaded Munia)ના માળાના સ્થળો દેખાડ્યા. અશોકભાઈએ કરેલાં નિરીક્ષણો દાદ માંગી લે છે. તેઓની જગ્યાએ હું હોત તો કદાચ એટલા દુર્ગમ (?) વિસ્તારમાં કદાચ ગયો ન હોત. અશોકભાઈને "Keep it up" કહેવાની સાથે સાથે તેમના જેવું બારીકાઈભર્યું નિરીક્ષણ, માળાને કે પક્ષીને સહેજેય ખલેલ પહોંચે નહીં એ રીતે વધુ ને વધુ મિત્રો કરી શકે તો સારું, એમ થાય છે.

વન વિભાગમાં છું એટલે જણાવું છું, એવી ટકોર કદાચ કોઈ કરે તો પણ વાંધો નહીં, પરંતુ મને એવું લાગે છે કે, વન વિભાગમાંથી હવે પહેલા કરતા ઘણા વધુ (અલબત્ત હોવા જોઈએ તે કરતા ઘણા

ઓછા) કર્મચારીઓ- અધિકારીઓ પક્ષીનિરીક્ષણમાં રસ લેતા થયા છે. આ વર્ગ, બારીકાઈભર્યું નિરીક્ષણ કરી ‘વિહંગ’ મારફતે માહિતી આપતો થાય તો કદાચ ઘણી સારી માહિતી પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રોને પ્રાપ્ત થઈ શકશે, તેમ મને લાગે છે.

ઉદય વોરા

૧૬૮, સ્વીટ હોમ એપાર્ટ., સેક્ટર-૨૯, ગાંધીનગર

‘મેં ફરીથી પક્ષીનિરીક્ષણ ચાલુ કર્યું’

સૌથી પહેલા ‘સોરી’ કે તમને મોડો પત્ર લખું છું. શું કરું પણ, આ વખતે હું પરેશાન થઈ ગયો છું. કારણ કે, સૌથી પહેલા અમારો ઉપવાસનો મહિનો ડિસેમ્બરના અંત સુધી રહ્યો. ત્યાર બાદ, મોટા ભાઈના કહેવાથી આણંદ, પોલીઓના કેમ્પમાં ગયો ને ત્યાં માઝું ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું, માટે ત્યાં ૩૦ ડિસે. થી ૧૧ જાન્યુઆરી સુધી રહ્યો. પગમાં સળિયો નાખી તેમાંથી દોરીઓ વડે ઈટો લટકાવીને ‘ટ્રેક્શન’ આપ્યું ને તે પછી ઘરે પણ તેવું જ, દોઢ થી બે મહિના સુધી રાખ્યું. માટે ત્યાં સુધી હું પક્ષીનિરીક્ષણ ન કરી શક્યો. ત્યાર બાદ, મને ‘કેલિપર બુટ’ પહેરાવીને ધોડીઓ આપી ચાલતાં કરી દીધો. તે માટે હું પુશ હતો, પણ એટલામાં કોમી તોફાનો ફાટી નિકળ્યાં. જ્યાં જાઓ ત્યાં ‘કરફયુ’, ઘરની બહાર નિકળવાનો ‘ઓર્ડર’ નહિ. તે પણ દોઢ-બે મહિના સુધી ચાલ્યું. હવે કંઈક શાંતિ લાગે છે. બોલો આવું નસીબ છે ! માટે હું છેલ્લા પાંચ - છ મહિનાથી તમને પત્ર ન લખી શક્યો. હમણાં થોડા દિવસોથી મેં પક્ષીનિરીક્ષણ શરૂ કર્યું છે.

દર વખતની જેમ ઘંટી ટાંકણા (Hoopoe) ની જોડીએ ઘરના તળિયામાં માળો કરી, તેમાં બચ્યાં ઉછેરી અને માળો છોડી પણ દીધો. ત્યાર પછી તેમાં બ્રાહ્મણી મેના એ કબજો જમાવી દીધો છે, જે હજુ ચાલે છે. (તારીખ ?-સં)

શોએબ વોરા

૬, મદનીપાર્ક સોસાયટી, મરીડા રોડ, નડિયાદ-૩૮૭૦૦૧

કુછડી અને બરડાસાગરને રક્ષિત- વિસ્તાર જાહેર કરવા જોઈએ ?

અમારી સંસ્થા પ્રકૃતિ-જતન માટે અને પર્યાવરણ તથા વન્ય જીવોના સંરક્ષણ માટે કાર્યરત બીનસરકારી સંસ્થા છે.

ઉપરોક્ત વિષયે સવિનય જણાવવાનું કે, વાતાવરણ, ખોરાકપ્રાપ્તિ અને રહેઠાણ તેમજ પ્રજનનની અનુકૂળતાના કારણે પોરબંદર જીલ્લાના ઘણા બધા વિસ્તારો પક્ષીઓને ખૂબ જ પસંદ પડે છે અને તેથી સ્થાનિક તેમજ પરદેશી મુલાકાતી પક્ષીઓ આ વિસ્તારોમાં ખૂબ જ મોટા પાયે આવે છે. સ્વાસ્થ્ય, પર્યાવરણ અને પ્રાકૃતિક રીતે અનિવાર્ય ખોરાકની સાંકળમાં પક્ષીઓ જરૂરી મહત્વની કડી છે. પક્ષીઓનું આ મહત્વ સ્વીકારીને પોરબંદર શહેરમધ્યે સરકારશ્રીએ અભયારણ્ય જાહેર કરેલું છે.

આ અભયારણ્ય ઉપરાંત પોરબંદર વિસ્તારમાં પર્યાવરણીય રીતે ખૂબ જ મહત્વનાં જળપ્લાવિત ક્ષેત્રો અને અતિ અગત્યના પક્ષીવિસ્તાર ગણી શકાય તેવા કુછડી જળસંગ્રહ અને બરડાસાગર કેમ આવેલા છે. આ વિસ્તારોને અભયારણ્ય કે આરક્ષિત વિસ્તાર જાહેર કરાયેલ નથી. દર શિયાળામાં અહીં ૧૫,૦૦૦ થી ૨૦,૦૦૦ કરકરા (Demoiselle Crane) તથા ૮,૦૦૦ થી ૧૦,૦૦૦ કુંજ (Common Crane) અને હજારોની સંખ્યામાં બતકો, પેણ, હંજ, ઢોંક વિગેરે પક્ષીઓ મુલાકાત લે છે. ઘણાં બધાં સ્થાનિક નિવાસી પક્ષીઓ અહીં કાયમ માટે વસાવટ કરે છે. આ બન્ને સ્થાનોનું પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ મહત્વ ધ્યાને લઈને વન અને પર્યાવરણ ખાતા દ્વારા તેમને અભયારણ્ય અથવા મહત્વનાં જળપ્લાવિત ક્ષેત્રો અને અગત્યના પક્ષીવિસ્તાર જાહેર કરવા વિનંતી છે. આ વિસ્તાર પક્ષીઅભ્યાસીઓ માટે ફરવાનું અને વિહરવાનું સ્થળ બને તેમ છે અને તેથી આ વિસ્તારના નાના ધંધાર્થીઓને પણ સારો ફાયદો થાય તેમ છે. 'ટુરીસ્ટ પોઈન્ટ' તરીકે વિકસી શકે તેવું સુંદર સ્થળ બની શકે તેમ છે. આજુબાજુના વિસ્તારમાં રહેતાં લોકો પણ આ વિસ્તાર સાથે જોડાયેલા હોઈ પક્ષીઓના રક્ષણ માટે ચિંતિત રહે છે. અહીં કુંજના શિકારીઓને સ્થાનિક લોકો સાથે સંઘર્ષ થયાના બનાવો પણ બનતા રહે છે. મહત્વનાં જળપ્લાવિત ક્ષેત્રો અને અગત્યના પક્ષીવિસ્તાર તરીકે અધિકૃત રીતે જાહેર થયેથી સંબંધિત વિસ્તાર જેની હકુમતમાં આવે છે

તે જંગલખાતા અને પોલીસખાતા દ્વારા આ વિસ્તારનાં પક્ષીઓ અને પર્યાવરણના સંરક્ષણને મહત્વ આપવામાં આવશે. આ બન્ને અગત્યના પક્ષીવિસ્તારોમાં અભ્યાસ, પક્ષીગણતરી વિગેરે હાથ ધરી માહિતીસંપુટ (database) એકત્ર કરી શકાય. આ વિસ્તારોને અને ત્યાં આવતાં પક્ષીઓને કોઈ જોખમ હોય તો તે શોધી કાઢી ભવિષ્યમાં તેના રક્ષણ માટે જરૂરી પગલાં લેવાની યોજના સરકારી ધોરણે ઘડી શકાય.

સરકારશ્રીને અપીલ

ગુજરાત વન વિભાગ દ્વારા ગુજરાત રાજ્યમાં આવેલા અભયારણ્યો, રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો, રક્ષિત જંગલો વગેરે ખાતે દર વર્ષે પ્રકૃતિ તથા પર્યાવરણીય શિબિરોનું આયોજન થાય છે. આવી શિબિરોમાં મહદ્ અંશે બાળકો, વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રકૃતિ પ્રેમીઓ ભાગ લેતાં હોય છે. આવી શિબિરોના કારણે શિબિરાર્થીઓમાં પર્યાવરણ સંરક્ષણની જરૂરિયાત પ્રત્યે જાગૃતિ કેળવાય છે.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે, સરકારશ્રીની પર્યાવરણ સંરક્ષણની નીતિઓ અને યોજનાઓનો જેના મારફત અમલ કરાવવાનો છે અને પર્યાવરણ સંરક્ષણની દિશામાં વન વિભાગના અધિકારીઓ જે કાર્યવાહીઓ કરે છે તેને જેના મારફત માન્યતા અપાવવાની છે, તેવા સરકારશ્રીના વૃક્ષછેદનના ધારા અંતર્ગત મામલતદારશ્રીઓને વિશાળ સત્તાઓ મળેલ છે. જો તેઓ પર્યાવરણ સંરક્ષણની જરૂરિયાત અને વાસ્તવિકતા ધ્યાને લઈને પોતાની આ સત્તાઓ વાપરે તો ઘણાં વૃક્ષો કપાતાં બચી શકે અને ઘણા ગેરકાયદેસર વૃક્ષછેદન કરનારાઓ સામે પગલાં ભરી શકાય. વિભાગના કર્મચારીઓ દ્વારા પર્યાવરણલક્ષી કાયદાઓ અનુસંધાને જે કેસો કરવામાં આવે છે, તે અનુસંધાને સરકારી વકીલશ્રીઓ અને ન્યાયાધિશશ્રીઓ પર્યાવરણ સંરક્ષણની જરૂરિયાત પ્રત્યે જાગૃત હોય તો અસરકારક પરિણામ આવી શકે છે.

આ સંદર્ભે પર્યાવરણ સંરક્ષણ ક્ષેત્રે જેને નીતિ વિષયક નિર્ણયો (પોલીસ ડીસીશન) લેવાના છે, જેને પર્યાવરણ સંરક્ષણની સરકારશ્રી તથા વનવિભાગની નીતિઓ અને યોજનાઓ ને માન્યતાઓ આપવાની છે અને અમલ કરવાનો છે અને જે પર્યાવરણ વિરુદ્ધનાં ગુન્હાઓ અને જોખમો અટકાવવા અને આવા ગુન્હાઓ કરનાર તથા જોખમો ઊભા

કરનારની નશ્યત કરવા અધિકારો ધરાવે છે તેવા સરકારશ્રીના અધિકારીઓ વન વિભાગ દ્વારા પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં યોજાતી શિબિરોમાં ભાગ લેતા થાય, પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણથી તથા તેના ઉપરનાં જોખમોથી રૂબરૂ થાય, વન વિભાગનાં કર્મચારીઓનો સંપર્ક કરી વાસ્તવિકતાથી વાકેફ થાય, ટૂંકમાં પર્યાવરણ સંરક્ષણની જરૂરિયાત સાચા અર્થમાં સમજતા થાય અને પ્રકૃતિપ્રેમી બને તો સાચા અર્થમાં પર્યાવરણ સંરક્ષણક્ષેત્રે અસરકારક પરિણામ આવે, તેવું અમારું માનવું છે.

તેથી ગુજરાત વનવિભાગ દ્વારા અભયારણ્યો, રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો, જંગલોમાં પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં જે પ્રકૃતિ શિબિરો યોજાય છે તેમાં નિયમિત રીતે એક અથવા બે બેચમાં સરકારી અધિકારીઓશ્રીઓ, પોલીસ સ્ટેશનના ઈન્ચાર્જ હોય તેવા પોલીસ અધિકારીશ્રીઓ, જાહેર સેવા તથા વીજળી બોર્ડના ઈજનેરશ્રીઓ વગેરે ભાગ લેતા થાય તે માટે સંબંધિત અધિકારીઓ જેની હેઠળ આવે છે તે હાઈકોર્ટ, ગૃહખાતુ, રેવન્યુખાતુ, વિ.ના ઉચ્ચ અધિકારીઓ સાથે સંકલન કરી યોજના ઘડી કાઢવા અને વહેલી તકે અમલ કરવા યોગ્ય થવા આપ સાહેબ ને અમારી નમ્ર વિનંતી છે. જો આ શક્ય બનશે તો પર્યાવરણ સંરક્ષણ ક્ષેત્રે વન વિભાગના અધિકારીઓ-કર્મચારીઓ અને સરકારશ્રીના અન્ય અધિકારીઓ વચ્ચે એક સંકલન સ્થપાશે અને પર્યાવરણ સંરક્ષણક્ષેત્રે અસરકારક પરિણામો શક્ય બનશે તેવી અમને ખાત્રી છે. તો યોગ્ય થવા વિનંતી.

ભાણવડથી મારી બદલી ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા ગામે થયેલી છે. ૧૦ જૂન થી હોદ્દો સંભાળેલો છે. 'વિહંગ'ના તમામ જૂના અંકો જોઈ લીધા અને પૂછપરછ કરી પણ અહીં મહુવા ખાતે સક્રિય રીતે અને નિયમિત પક્ષીનિરીક્ષણ કરતા પક્ષીપ્રેમીઓ હોય તેવું માલુમ પડતું નથી. મહુવા દરિયાકિનારાનું ગામ છે. બગીચાઓ - વાડીઓ ખૂબ જ સારાં છે: ફળઝાડ નાળિયેરીઓ વ્યાપક પ્રમાણમાં છે, તેથી પક્ષીઓનું વૈવિધ્ય હશે જ. અહીં મહુવા ખાતે કોઈ પક્ષીપ્રેમીઓ હોય તેવું આપના ધ્યાન ઉપર હોય તો તે જણાવશો. દક્ષિણ ભારતના શ્રી વિજય કવેલે દ્વારા પક્ષીઓ અંગેની ખૂબ જ સારી 'વેબસાઈટ' તૈયાર કરાએલી છે. આ 'સાઈટ'માં

પક્ષીઓની તસવીરો ખૂબ જ સારી છે. માહિતી ખૂબ જ સારી છે. અને પક્ષીઓને ઓળખવા માટેના પ્રયત્નો પણ ખૂબ જ પ્રશંસનીય છે. 'ઈન્ટરનેટ' ધરાવતા 'વિહંગ'ના વાચકોને આ 'સાઈટ' જોવા સૂચવું છું. આ 'સાઈટ' નીચે મુજબ છે.
www.indiabirds.com

જયદેવ ધાધલ

૬૨, જવાહર સો., કોલેજરોડ, મહુવા ૩૬૪૨૯૦

૦૭૨૭૧૭૭

કચ્છમાં મસ્કતી લટોરાની હાજરી

ગ્રીષ્મ ૨૦૦૨ના 'વિહંગ'ના અંકમાં મારા સ્ટોલિક્ઝકાના પિદ્ધા વિશેના લેખમાં તેના શાસ્ત્રીય (લેટીન) નામની છાપવામાં ભૂલ થઈ હોય તેમ જણાય છે. *Saxicola insignis* ને બદલે ખરી રીતે *macrorhyncha* હોવું જોઈએ. એ લેખના અંતમાં મેં જણાવ્યું છે તે મુજબ, હવે મસ્કતી લટોરાના કચ્છમાં આગમનની વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

Gr: Hypocolius અથવા Shrike Bulbul (મસ્કતી લટોરો, *Hypocolius ampelinus*) એક સમયે આપણા દેશમાં અતિ વિરલ પક્ષી તરીકે નોંધાયું હતું. ('લટોરો' નામ નર જાતિ સૂચક લાગે છે તો 'નોંધાયો' હતો લખવું જોઈએ અને તેમ હોય તો તેની નારી જાતિ ને કેમ સંબોધવું? પંખીઓનાં ગુજરાતી નામોથી હું વાકેફ નથી, તેથી અમુક નામો મારા માટે વિટંબણા રૂપ થઈ પડે છે!) પ્રથમ વાર તે બલુચિસ્તાન-અફઘાનિસ્તાન સીમા તરફ ૧૯મી સદીમાં નોંધાયું હતું. તેનો ઉલ્લેખ અંગ્રેજ પક્ષીવિદો બ્લેનફર્ડ અને ડ્યુકે કરેલ છે. ત્યાર બાદના લાંબા સમયગાળામાં સિંધમાં પણ જોવા મળેલ. સલીમઅલી અને રિપ્લી (Handbook of the Birds of India and Pakistan - Vol-5) ના અભિપ્રાય મુજબ તેને વિરલ, ભટકતા (rare vagrant) ની સંજ્ઞા આપેલ. વીસમી સદીમાં ડૉ. સલીમ અલીએ, મસ્કતી લટોરાનો એક નમૂનો ડિહિમ (મહારાષ્ટ્ર)માં મેળવેલ હતો.

કચ્છમાં આ પક્ષીની હાજરી ૧૯૬૦માં મોટાં રણની કાંધીએ આવેલ ડુંવારબેટમાં માર્ચ મહિનામાં નોંધાયેલી. તે સમયે 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી'એ પાયાવર પક્ષીઓના અભ્યાસ માટેની યોજના અનુસાર પક્ષીઓને

જાળીમાં પકડી તેમની નોંધ કરવા અને તેમના પગમાં કડીઓ પહેરાવવા માટે કુંવાર બેટમાં 'કેમ્પ' કરેલો. ૧૯૫૮માં યાયાવર પક્ષીના આપણે ત્યાં આગમન સમયે પહેલો 'કેમ્પ' ભુજ પાસે સપ્ટેમ્બરમાં રાખેલો. કુંવારબેટમાં ૧૯૬૦ના માર્ચ માસમાં પંખીઓની વિદાયનો સમય પસંદ કરેલ. સોસાયટીના શ્રી પી.બી. શેખરે પ્રથમ એક મસ્કતી લટોરાની માદાને પકડેલી. તેને જોયા બાદ ડો. સલીમ અલીએ શેખરને કહ્યું કે, "હવે તેના નર પક્ષીને પકડશો તો તમને સોનાની વીંટી ભેટ આપીશ!" શેખરના સદ્નસીબે બીજા જ દિવસે નર પક્ષી જાળીમાં સપડાયો ! શેખરને વીંટી મળી કે કેમ તેની મને માહિતી નથી! આવી રીતે, કિલિમમાં નોંધાયા બાદ ત્રીસ વર્ષે આ પંખીનું આપણા દેશમાં આગમન નોંધાયેલું હતું.

બીજા ત્રણ દાયકા બાદ, ૧૯૮૦માં જ્યારે ઋતુ-પ્રવાસી પક્ષીઓના અભ્યાસ માટે છારીઢંઢમાં આયોજન થયું ત્યારે, સર્વ શ્રી અસદ અખ્તર અને જુગલ કિશોર તિવારીએ મસ્કતી લટોરાને જોયા અને તે પૈકી અમુકને જાળીમાં પકડી કડીઓ પહેરાવેલ હતી. ૧૯૮૦ થી ૧૯૮૨ સુધીના ઉપરોક્ત અભ્યાસ દરમિયાન આ પક્ષી નિયમિત રીતે નોંધાયાં હતાં. ત્યાર બાદ, ૧૯૮૨ થી ૧૯૮૪ સુધી 'સોસાયટી' દ્વારા બે વર્ષનો ધાસિયા જમીનનો અભ્યાસ થયો હતો તે દરમિયાન શ્રી તિવારીએ વૈજ્ઞાનિક તરીકે ફરજ બજાવેલી હતી. તેઓએ આ લટોરાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખેલો, જેની વિગત 'વિહંગ'માં અગાઉ આપવામાં આવી છે. તેનું પુનરાવર્તન કરવું અત્રે જરૂરી નથી, પરંતુ આટલું જણાવી દઉં કે, કુલાય પાસેની ઝાડીમાં એક જ દિવસે તેમણે સવાસોથી ઉપરની સંખ્યામાં મસ્કતી લટોરા નોંધ્યા હતા.

હવે આપણા પાડોશી દેશ પાકિસ્તાનમાં આ લટોરા વિશે સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નથી. કારણ કે, કચ્છસહિત ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં જે ઋતુ-પ્રવાસી પંખીઓ આવે છે, તે બલુચિસ્તાન અને સિંધ વાટે તેમનું આગમન કરતાં હોય છે. ડો. ટી. જે. રોબર્ટ્સ (The Birds of Pakistan, Vol-2) જણાવે છે કે, ૧૯૮૦ના દાયકાથી આ પક્ષીઓ કરાંચી આસપાસનાં સ્થળો અને બલુચિસ્તાનમાં ઓછીવત્તી સંખ્યામાં નોંધાતાં રહ્યાં છે. છેલ્લાં જે પક્ષીઓ તેમણે બલુચિસ્તાનના એક જળાશય પાસે જોયાં તે રાતવાસો (roosting) કરવાની

તૈયારી કરતી વખતે ઘણાં ઉત્તેજિત થઈ કલરવ કરતાં સાંભળવામાં આવેલાં અને તે નરમાદાની જોડીઓમાં નોંધાયાં હતાં. આ વિધાનથી તેઓ એ સંકેત આપવા માગતા હશે કે, મસ્કતી લટોરા, વખતે તેમનાં પ્રજનનની તૈયારીમાં હોવાનો સંભવ હતો. એક હકીકત હવે સ્પષ્ટ થાય છે કે, જે પંખી આપણા ઉપખંડમાં અગાઉ વિરલ ભટકતાં નોંધાયાં હતાં તે હવે નિયમિત ઋતુપ્રવાસી સિદ્ધ થયાં છે. આ પંખીજગતની રસપ્રદ બાબતની પાછળનાં કારણો સંશોધનનો વિષય બન્યાં છે. આના માટે અરબસ્તાન, અખાતના દેશોથી ઈરાન અને અફઘાનિસ્તાન સુધી તપાસ થાય તો તેનાં તથ્યો વડે ખરી હકીકત જાણવા મળે.

મસ્કતી લટોરાની માફક આપણા આ પશ્ચિમ હિંદના વિભાગમાં મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Greatcrested Grebe) એક સમયે વિરલ જળચર પક્ષી તરીકે નોંધાયું હતું, પરંતુ આજે તે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રનાં જળાશયોમાં સારી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. અમુક પક્ષીઓનું આપણા આ પ્રદેશોમાં પ્રજનન પણ નોંધાયેલું છે. ઉપરોક્ત પંખીઓની જેમ આપણે ત્યાં વાધોમડી (Slenderbilled Gull) ઘણી થોડી સંખ્યામાં અગાઉ નોંધાયેલ હતી, જ્યારે હાલનાં વર્ષોમાં આ દરિયાઈ પક્ષી ફક્ત સામાન્ય (Common) નથી, પરંતુ અમુક વખતે તે મોટી સંખ્યામાં પોતાની હાજરી પૂરાવતાં હોય છે.

મ.કુ.હિંમતસિંહજી

જ્યુબિલી ઝાઉન્ડ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

પક્ષીજાતિઓના વ્યાપ માટે વધુ અને સતત અભ્યાસની જરૂર

શિશિર ૨૦૦૨, 'વિહંગ' સળંગ અંક-૧૫માં શ્રી સુનીલ કે. પુવાર દ્વારા લખાયેલી નોંધ 'પંચમહાલમાં હરિતભાલ હરેવો (Goldfronted Chloropsys)ના અનુસંધાને આ નોંધ લખવા પ્રેરાયો છું. ૧૯૮૯થી ૨૦૦૨ સુધીના સમયગાળામાં મેં રતનમહાલ, બાકોર (પંચમહાલ), જાંબુઘોડા તથા ડાંગ વિસ્તારમાં સઘન પક્ષીનિરીક્ષણ કરેલું છે અને તેના આધારે આ વિષયમાં

થોડી ચોખવટ કરવી તથા માહિતી આપવી જરૂરી છે, તેમ સમજીને લખું છું.

રતનમહલ તથા ડાંગ બંને વિસ્તારોમાં મેં બંને પ્રકારના હરેવા (હરિતભાલ : Goldfronted તથા હરિતનીલ : Godmantled) જોયા છે. ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારોમાં ખાસ કરીને ભરૂચ- રાજપીપળા તથા ઉત્તર ગુજરાતમાં આ હોવાની શક્યતાઓ તો છે જ, પરંતુ આ પક્ષીઓ અત્યાર સુધી નહીં નોંધાવાનાં ત્રણ કારણો છે.

૧. બંને હરેવા અનુકરણમાં માહિર હોવાથી તેમની હાજરીની જાણ થતી નથી. કોશી(Black Drongo) થી માંડીને ઘણાં પક્ષીઓના અવાજની આભેહૂબ નકલ કરવાની તેમની શક્તિને કારણે તેની હાજરી હોવાં છતાં સામાન્યતઃ નોંધાયેલાં નથી હોતાં.

૨. જો પક્ષીનિરીક્ષક ધ્યાનથી જુએ અને દરેક વખતે હરેવો છે, એ ખ્યાલ આવે ત્યારે, “બેમાંથી કયો?” એવો સવાલ થાય, તો જ આ માહિતી મળે. ખાસ કરીને યોગ્ય પ્રકાશ ન હોય, ત્યારે આ બેમાંથી કયો તે કહેવું મુશ્કેલ થતું હોય છે, એવો મારો અનુભવ છે.

૩. ગુજરાતના ઘણાં વિસ્તારોમાં સઘન પક્ષીનિરીક્ષણ (અને તે પણ લાંબા સમય માટે)નો અભાવ છે. જેમ-જેમ પક્ષીનિરીક્ષકોની સંખ્યા અને અનુભવ વધે છે, તેમ-તેમ નવી માહિતીની ઉપલબ્ધિ અને સંચય થાય છે.

ડૉ. સલીમ અલીથી માંડીને શ્રી લાલસિંહ રાઓલ

જેવા પીઠ અને અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકોએ પોતાનાં પુસ્તકોમાં વારંવાર તાપી કે નર્મદા નદીને જુદાં-જુદાં પક્ષીઓના વ્યાપ અંગેની સીમા તરીકે દર્શાવ્યા છે, જે કદાચ ઉચિત નથી. પાંખો ધરાવતા અને લાંબા અંતર સુધી ફેલાતા જીવોને માટે નદીઓ ભાગ્યે જ આડખીલી હોઈ શકે. આ અનુસંધાને કહેવું જરૂરી છે કે, જેનો વ્યાપ તાપીથી દક્ષિણે બતાવાયેલો છે, તે રતનમહલમાં અને સૂરપાણેશ્વરમાં જોવા મળે છે અને તેમાંના અમુક વિસ્તારોમાં સામાન્ય છે. વધુ

સઘન અને જાગૃત પક્ષીનિરીક્ષણથી આ માહિતીમાં વખતોવખતના ફેરફારો થશે, જે નોંધીને અમુક સમયાન્તરે ‘વિહંગ’ દ્વારા એક પુસ્તિકા સ્વરૂપે પ્રકાશિત કરી શકાય.

શ્રી અશોક મશરૂની નોંધ ખરેખર સુંદર છે. અવલોકન, લેખન અને નૈતિકતા - ત્રણેયનો સરસ સમન્વય થયેલો દેખાયો. આવી નોંધો વધુ આવે તો ગુણવત્તામાં ગજબનો ફેરફાર આવે. અમુક નોંધ કાઢી નાંખવા જેવી છે, અથવા તો વધુ ભેગી થાય પછી સાથે છાપવાની જરૂર લાગે છે. એક-એક લીટીની નોંધો અલગ છાપવા કરતાં એવી સમાન નોંધો ભેગી થાય પછી છપાય તો સારું, ઉદા. અમીત શાહની નોંધ (સકેદ કાગડો) તથા ગૌરાંગ જોષીની નોંધ (પાનપટ્ટાઈની પ્રથમ અવલોકન નોંધ).

પ્રણવ ત્રિવેદી

૧૮, સુકોમલ ફલેટ્સ, રામદેવનગર, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૧૫

સાભાર રવીંહાર

૧૦૦૧-૦૦ શંકરભાઈ સોમપુરા, અમદાવાદ	૨૫૦-૦૦ ડૉ. પ્રવીણ ખત્રી, અમદાવાદ	૧૨૫-૦૦ વી. એસ. ઘોડાસરા, મુ. ધાવા, તા. જુનાગઢ
૧૦૦૦-૦૦ ડૉ. રવિ બાકરે, અમદાવાદ	૨૫૦-૦૦ મિલિન્દ મુનિ	
૧૦૦૦-૦૦ ડૉ. પી. પી. મૂછડિયા, રાજુલા	૨૫૦-૦૦ અમીત ઠક્કર, મહુવા	૧૦૦-૦૦ લાલદાસ વૈષ્ણવ, લીંબડી
૧૦૦૦-૦૦ બિંદુ કાપડિયા, મુંબઈ	૨૦૦-૦૦ એ. કે. દેસાઈ, ભરૂચ	૧૦૦-૦૦ એસ. એમ. પંડ્યા
૫૦૦-૦૦ દુધ્યંત શુક્લ, અમદાવાદ	૨૦૦-૦૦ મહેશ, પોરબંદર	૧૦૦-૦૦ મગનભાઈ
૫૦૦-૦૦ સ્કાય ફોરેસ્ટ યુથ ક્લબ, કેશોદ	૨૦૦-૦૦ મુકેશ ભટ્ટ, સુરત	૫૦-૦૦ હસમુખભાઈ, અમદાવાદ
૩૦૦-૦૦ એ. એસ. પાંડે, આર. એફ. ઓ., કેવડિયા કોલોની	૨૦૦-૦૦ રમેશભાઈ પાટીલ, ભરૂચ	૫૦-૦૦ ડૉ. એચ. એમ. ઠાકર, નડિયાદ
	૧૦૦-૦૦ વિનોદ ગજજર, અમદાવાદ	

હવે પક્ષીઓની આદતો યા ખાસિયતોનો વિચાર કરીએ તો સામાન્ય રીતે જોવામાં આવતાં પંખીઓ બારામાં આપણે માની લઈએ છીએ કે તેમની આદતોની પૂરી માહિતી ઉપલબ્ધ છે અને વિશેષ કંઈ જાણવા જેવું રહેતું નથી. તેથી તે દિશામાં આપણે ખાસ લક્ષ આપતા નથી હોતા. સામાન્ય રીતે આપણે રોજબરોજની જિંદગીમાં જોતા આવ્યા છીએ તે ચકલી(House Sparrow) આપણાં ઘરોમાં માળો બાંધે છે. પરંતુ આ પક્ષીને ઝાડમાં માળો બાંધતાં કેટલાં લોકોએ નોંધ્યું હશે ? જ્યાં માળા કરવાની જગ્યા ન મળે ત્યાં તે ઝાડ પર પણ સમૂહમાં માળા બાંધે છે ! એક નવાઈ પમાડે તેવો દાખલો મેં નોંધ્યો છે. કચ્છમાં નખત્રાણા ગામમાં, જ્યાં આ ચકલીને માળા માટે ઘણાં યોગ્ય સ્થળો મળી રહે તેવી સ્થિતિ છે, તે છતાં એક મોટા ખીજાડના ઝાડમાં તેના માળા છે.

સામાન્ય રીતે શકરા માંસાહારી છે અને નાનાં પંખી, કાચિંડા વગેરેનો તે શિકાર કરતા હોય છે. આ શિકારી પક્ષીને નીચે જમીન પર ઊતરી, વરસાદ થયા બાદ જે પાંખવાળી ઉધઈ જમીનમાંથી નીકળે છે તેનો આહાર કરતાં મેં જોયું છે. બુલબુલ અને શક્કરખોરા (Purple Sunbird) ને માખીમાર (Flycatcher) ની માફક ઊડીને જીવાત પકડતાં મેં નોંધ્યાં છે. હજુ સુધી આ બાબતનો ઉલ્લેખ મને કોઈ પુસ્તકમાં વાંચવા મળ્યો નથી. નવાઈ પમાડે એવી બીજી ઘટના મને તાજેતરમાં જોવા મળી. હાલ લગભગ બે મહિના પહેલાં ભુજમાં વરસાદ થયો. ત્યાર બાદ, પાંખવાળી ઉધઈ જમીનમાંથી રાત્રે નીકળી હતી. તે મારા બંગલાની બતીથી આકર્ષાઈ, ચાલીની બહાર, સવારે, જમીન પર છવાઈ ગઈ હતી. તેને ખાવા માટે ચાર-પાંચ કબૂતર મારી નજર સમક્ષ એકત્ર થયાં અને એ જીવડાંને ખાવા માંડ્યાં. મરેલી ઉધઈ ગળી જતાં હતાં અને જે જીવિત હતી તેને ચાંચ વડે આમ તેમ હલાવી આરોગી જતાં હતાં. મેં કબૂતરને દાણા ચણતા જોયાં છે. તેમને પાચનક્રિયામાં મદદરૂપ થવા માટે ઝીણી કાંકરી ગળી જતાં જોયાં છે, પરંતુ મારા ઘણા લાંબા સમયના પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન એ પંખીને જીવડાં ખાતાં જોયા નથી.

કબૂતર વિશે લખતાં તેમના બારામાં એક બીજો ઉલ્લેખ કરી લઉં. આ પંખી, માનવ જાતની વસાહતો, તેની આસપાસ અને સર્વત્ર જોવા મળે છે. તેની ખાસિયતો તેની દિનચર્યા તથા તેની બચ્ચાંઉછેરની પ્રવૃત્તિ આપણે જોતાં જ રહીએ છીએ. પરંતુ પંખીઓનું નિરીક્ષણ કરતા અથવા તેમનો અભ્યાસ કરતાં

કેટલાં લોકોએ તેના માળા બાંધવાની પ્રક્રિયા જોઈ હશે ? કબૂતરમાં નર પક્ષી માળો કરવા માટે પાતળી અને જાડી સળીઓ શોધી, ચાંચમાં, માળાના સ્થાને લઈ જાય છે અને ત્યાં બેઠેલી માદા, તેને યોગ્ય રીતે ગોઠવવાનું કામ કરતી રહે છે. સળીઓ જોયા પછી નર, દરેક સળીને ચાંચમાં પકડી પહેલાં ઝાટકા મારી તેને ચકાસે છે. એ ચકાસણીમાં જે યોગ્ય ન લાગે તેવી સળીને ફેંકી દે છે. આમ જે માળો બાંધવા માટે યોગ્ય હોય તેવી જ સળી લઈ જાય છે. કબૂતર વિશે આ ઉલ્લેખ એટલા માટે કર્યો છે કે, ભલે ગમે તેટલું કોઈ પક્ષી સામાન્ય હોય પરંતુ પક્ષીવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આવી ઝીણવટભરી જાણકારી મેળવવાનું કાર્ય અગત્યનું હોય છે. પંખીઓમાં સમજશક્તિ કે મનુષ્ય-સ્વભાવ સાથે સરખાવી શકાય તેવા ભાવોનો અભાવ હોય છે. જે કંઈ તેમના વલણ કે વર્તવમાં જોવાનું મળે તે ફક્ત એક instinctive વર્તન છે જે તેમને વારસાગત મળેલું છે. હા, અમુક અનુભવથી તે શીખી શકે છે જેમ કે, એક બે વખત અમુક સમયે કોઈ ચોક્કસ જગ્યાએ તેને ખોરાક નાખવામાં આવે તો તે સમયે અને તે જ સ્થળે તે નિયમિત રીતે પહોંચી જતાં હોય છે. તેતરનો દાખલો રજૂ કરું તો, એ પંખી એક જગ્યા પર એક બે દિવસ માટે પોતાનો ખોરાક મેળવ્યા બાદ અમુક દિવસો સુધી ફરી વાર ત્યાં ખોરાક ન શોધતા સ્થળ બદલે છે. તેતરનો મુખ્ય ખોરાક ઉધઈ છે અને જો એક જ સ્થળ પર તે ખોદા કરે તો એ ખોરાક ખૂટી જાય, તેથી તે ફરી વાર અમુક સમય સુધી ત્યાં જતાં નથી. આ કોઈ યોજનાબદ્ધ કે સમજદારીપૂર્વકનું વર્તન નથી.

મેં અમુક સમય સુધી, પેઢીઓથી પાંજરામાં પાળેલાં અને ઉછેરેલાં તેતર રાખ્યાં હતાં. તેમને હું સવાર - સાંજ ફરવા માટે પાંજરામાંથી બહાર કાઢતો. કોઈ ગીધ જેવાં પંખી આકાશમાં ઊંચે ઊડતાં જોવામાં આવે તો એ તેતર તુરંત જમીન પર દબાઈ બેસી જતાં અને ઉપર સતત નજર રાખતાં. કોઈ શિકારી પક્ષીનો તેમના પર હુમલો થયાનો તેમને અનુભવ થયો ન હતો, પરંતુ એ જંગલી તેતર (Wild Partridge)થી મળેલ વારસાગત વર્તન હતું. આ દૃષ્ટાંતો એટલે આખ્યાં છે કે, સમજદારીપૂર્વક અને સતત, પક્ષીઓનું અધ્યયન કરીએ તો ઘણી માહિતી મેળવી શકાય અને પંખીજગતને વિસ્તૃત રીતે સમજવાની તકો મળે.

મ.કુ.હિંમતસિંહજી

જયુબિલી ગ્રાઉન્ડ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

મ.કુ.હિંમતસિંહજીનાં હલભે

હજી ઘણું જાણવાનું બાકી છે !

ભારતનાં અમુક પક્ષીઓ વિશે હજુ પણ કોઈ ચોક્કસ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. હું થોડા સમય અગાઉ સ્ટોલિક્ઝકાના પિદો (Stoliczka's Bushchat)નો ઉલ્લેખ કરી ગયો છું. એ વિરલ પક્ષી વિશે આપણાં સંદર્ભ લખાણોમાંથી એ માહિતી મળે છે કે, તે સ્થાનિક નિવાસી છે. તે અમુક જગ્યાએ શિયાળો ગાળે છે અને ત્યાર બાદ અન્ય જાય છે. ત્યાં તેનું પ્રજનન થાય છે કે કેમ અથવા તે ક્યાં જાય છે, તે બાબત હજી સ્પષ્ટ નથી. તે કેવો માળો બનાવે છે, તેના ઈંડાંનો રંગ અને તેની સંખ્યા કેટલી હોય છે તે અને બચ્ચાં-ઉછેર વિશે પણ કોઈ જાણકારી હોય તેવું જાણવા મળેલું નથી. કચ્છમાં અબડાસા તાલુકાના મથક નલિયા પાસે એ પિદો જોવા મળેલ ત્યારે એ આશા સેવવામાં આવેલી કે, હવે તેના પ્રજનન વિશે અમુક પ્રાથમિક માહિતી મળી રહેશે, પરંતુ એ પક્ષીઓ માર્ચ ૨૦૦૨ બાદ અદૃશ્ય થઈ ગયાં અને હજી સુધી જોવામાં આવેલાં નથી.

આપણે ત્યાં Collard Bushchat અથવા Stone Chat આવે છે, જે શિયાળુ મુલાકાતી છે અને તે વિદેશમાં તથા હિમાલયમાં ૭૦૦ થી ૩૦૦૦ મીટરની ઊંચાઈએ બચ્ચાં ઉછેરે છે. આ જ પ્રમાણે, સ્ટોલિક્ઝકાનો પિદો શિયાળુ મુલાકાતી છે? તે આ ઉપખંડની પર્વતમાળામાં પ્રજનન કરે છે, યા આપણા ઉપખંડની સીમા બહાર? આ પ્રશ્નો અનુત્તર રહે છે. રાજસ્થાનના રણ વિસ્તારમાં તે સારી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે, તેથી ત્યાં સતત નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો વધારે માહિતી મળવા સંભવ છે.

હાલ આપણા દેશમાં પક્ષીનિરીક્ષકોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધતી રહી છે. આ ઈસમો પક્ષીજગત અને પક્ષીવિજ્ઞાન માટે ઉપયોગી એવું યોગદાન આપી શકે તેમ છે. આ પ્રવૃત્તિ માટે તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન અને ઉત્તેજન આપવાની તાતી જરૂર છે. આવાં નિરીક્ષણ અને સંશોધન કાર્યો હાથ ધરવામાં આવે તો ઘણી ખૂટતી કડીઓ પૂરી શકાય. મોટા ભાગનાં આવા લોકો, નવાં પક્ષીઓ નોંધી પોતાની યાદીને લાંબી બનાવવા ઉત્સુક હોય છે. આ ઉત્સુકતા અમુક અંશે ઉપયોગી છે અને તેને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. સાથે સાથે, પક્ષીઓની ઓળખ માટે ખાસ ઉપયોગી માર્ગદર્શનની પણ તેવા લોકોને જરૂર

હોય છે, તે અનુભવી

લોકોએ પૂરી કરવી જોઈએ. એક બીજી બાબત પણ પક્ષીઓ જોવા જતાં લોકોએ ખાસ લક્ષ આપવા જેવી છે અને તે એ કે, દૂરબીન ઉપરાંત, એક ડાયરી અને પેન્સિલ પણ એ શોખ માટેનાં ઉપયોગી અને જરૂરી સાધનો છે. જે કંઈ કોઈ પક્ષી વિશે જોવામાં આવે જેવાં કે, રંગ, રૂપ, ચાંચનો આકાર તથા તેની આદતો, ઉપરાંત, સ્થળની પસંદગી દા.ત. ઝાડી, ઘાસિયા જમીન ઈત્યાદિ, તે તુરત જ સ્થળ પર ડાયરીમાં નોંધી લેવાં જોઈએ, જેથી એ પક્ષીની ઘેર આવતાં ઓળખ કરવામાં ચોક્કસાઈ રાખી શકાય. જે કંઈ જોવામાં આવે તે ફક્ત પોતાની યાદશક્તિ પર છોડવું ન જોઈએ. આ બધી પંખીનિરીક્ષણના શોખની ખાસ જરૂરી બાબતો છે. તેના વડે પૂરતી ચોક્કસાઈ રાખી શકાય.

પક્ષીનિરીક્ષકોની એક બીજા પ્રકારની ઉત્સુકતાનો પણ મને અનુભવ થયો છે. એક શખ્સને પંખી જોવાનો અને તેમના ફોટા પાડવાનો શોખ છે. તેમણે અમુક ઉચ્ચ કક્ષાના ફોટા લીધા છે. એક વાર તેમણે એક પક્ષીની જોડીને માળામાં બચ્ચાંને ખવડાવતાં શોધ્યાં અને પૂરતી ઓળખ કર્યા વિના એમ માની લીધું કે તેમણે એક નવી શોધ કરી. તેમની માન્યતા મુજબ, હજુ સુધી એ પક્ષી આપણા દેશમાં પ્રજનન કરતું નોંધાયું ન હતું. તેના ફોટા પાડ્યા અને 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી' ને તે ફોટા સહિત એક નોંધ મોકલી આપી. એ નોંધની એક નકલ અને ફોટા મને મોકલ્યા જે જોતાં સ્પષ્ટ જણાયું કે, એ પક્ષી તો સામાન્ય રીતે આપણું સ્થાનિક નિવાસી છે. મેં તુરત જ શ્રી ડેનિયલને જાણ કરી કે એ નોંધ પ્રસિદ્ધ ન કરે. આવી જ રીતે એક ભાઈ જે ભુજમાં 'ગાઈડ' સંસ્થામાં કામ કરે છે, તેઓને નવાં પક્ષીઓ શોધવાનો શોખ છે. તેમણે અનેક પક્ષીઓ નોંધ્યાં છે, જેની તેમણે ઓળખ કરવામાં ભૂલો કરી છે. આમ નવાં અને વીરલ પંખીઓની શોધ માટેની ઉત્સુકતા સાથે તેમને યોગ્ય રીતે ઓળખવાની શક્તિના અભાવે કેવા છબરડા વળી શકે તેનાં આ ઉદાહરણો છે ! પક્ષીવિજ્ઞાનમાં કોઈ ખોટી માહિતી એક વાર પ્રસિદ્ધ થાય તો તે સુધારવા માટે આજે, ખાસ કરીને કોમ્પ્યુટર યુગમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય.